

CONTEXT / КОНТЕКСТ 31

Review for Comparative Literature and Cultural Research
Списание за компаративна книжевност и културолошко истражување

Editorial Board Редакција
Liedeke Plate (The Netherlands) **Лидеке Плате** (Холандија)
Maruša Pušnik (Slovenia) **Маруша Пушник** (Словенија)
Zlatko Kramarić (Croatia) **Златко Крамариќ** (Хрватска)
Zvonko Taneski (Slovakia) **Звонко Танески** (Словачка)
Ema Lakinska (Macedonia) **Ема Лакинска** (Македонија)

Editor – in – Chief Главен и одговорен уредник
Sonja Stojmenska-Elzeser (Macedonia) **Соња Стојменска-Елзесер** (Македонија)

ISSN 1857- 7377

Република Северна Македонија
Министерство за култура и туризам

Republic of North Macedonia
Ministry of Culture and Tourism

This issue is supported by Ministry of Culture and Tourism of Republic of North Macedonia
Изданието е објавено со материјална поддршка на Министерството за култура и туризам на
Република Северна Македонија

**INSTITUTE OF MACEDONIAN LITERATURE
Ss. Cyril and Methodius University in Skopje**

**ИНСТИТУТ ЗА МАКЕДОНСКА ЛИТЕРАТУРА
Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје**

CONTEXT / КОНТЕКСТ 31

**Review for Comparative Literature and Cultural Research
Списание за компаративна книжевност и културолошко истражување**

Skopje – Скопје
2025

CONTEXT is an international review and publishes contributions in English and in Macedonian. All submissions are peer reviewed.

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to:

Institute of Macedonian Literature
Grigor Prlicev 5, p.o.b. 455
1000 Skopje
Republic of North Macedonia

КОНТЕКСТ е меѓународно списание и објавува прилози на англиски и на македонски јазик. Сите текстови се рецензираат.

Ракописите и редакциската преписка се упатуваат на следната адреса:

Институт за македонска литература
ул. „Григор Прличев“ бр. 5, п. факс 455
1000 Скопје
Република Северна Македонија

електронска верзија на списанието
<https://iml.edu.mk/context-контекст/>

International Conference
Меѓународна конференција

**THE EUROPEAN ROUTE OF SAINTS CYRIL AND METHODIUS IN THE
CULTURAL HERITAGE OF SKOPJE AND GREATER SKOPJE AREA**

Institute of Macedonian Literature
University Ss. Cyril and Methodius in Skopje
8th and 9th of October, 2024

**ЕВРОПСКАТА РУТА НА СВЕТИТЕ КИРИЛ И МЕТОДИЈ ВО
КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО НА СКОПЈЕ И СКОПСКО**

Институт за македонска литература
Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје
8 – 9 октомври, 2024

CONTENTS / СОДРЖИНА

Maја Jakimovska-Toshikј / Маја Јакимовска Тошиќ SS. CYRILLO-METHODIAN HERITAGE OF SKOPJE AND GREATER SKOPJE AREA AS A CULTURAL- HISTORICAL LOCALITY AND TOURIST DESTINATION / Кирилومتодиевското наследство на Скопје и Скопско како културно-историски локалитет и туристичка дестинација.....	9
Martina Janochová / Мартина Јаночова EUROPEAN CULTURAL ROUTE OF SAINTS CYRIL AND METHODIUS / Европска културна рута на Светите Кирил и Методиј.....	19
Илија Велев / Ilija Veleв ОРИГИНАЛНИТЕ СЛОВЕНСКИ ТВОРБИ ВО <i>СКОПСКИОТ ПРАЗНИЧЕН МИНЕЈ</i> ОД ПОЧЕТОКОТ НА XIII БЕК / The Original Slavic Literary Works in the <i>Skopje Festal Menaion</i> from the Early 13 th Century	29
Peter Ivanič, Martin Hetényi, Jozef Filo, Hilda Kramáreková, Alfred Krogman, Terézia Zaujecová / Петар Иванич, Мартин Хетењи, Јозеф Фило, Хилда Крамарекова, Алфред Крогман, Терезија Заујецова THE CYRIL AND METHODIUS ROUTE IN SLOVAKIA – HISTORICAL AND CULTURAL REFLECTIONS ON ITS CREATION / Европската културна рута на Светите Кирил и Методиј во Словачка – историски и културни рефлексии на нејзиното создавање	41
Slavia Barlieva / Славиа Барлиева OPPORTUNITIES FOR CREATING A BALKAN PART OF THE CULTURAL ROUTE “SS CYRIL AND METHODIUS” OF THE COUNCIL OF EUROPE / Можности за создавање на балкански дел од Културната рута „Свети Кирил и Методиј“ на Советот на Европа	57
Наташа Аврамовска / Natasha Avramovska ГЛАГОЛИЦАТА КАКО ПОЕТСКА И УМЕТНИЧКА ИНСПИРАЦИЈА / Glagolitic Script as Poetic and Artistic Inspiration	67
Sonja Stojmenska-Elzeser / Соња Стојменска-Елзесер PORTRAYING SAINTS CYRIL AND METHODIUS IN MACEDONIAN CONTEMPORARY CULTURE / Портретирањето на св. Кирил и Методиј во македонската современа култура	77
Зоран Пејковски / Zoran Pejkovski КИРИЛОМЕТОДИЕВСКАТА ТРАДИЦИЈА - ТРАЕН БЕЛЕГ НА МАКЕДОНСКАТА КУЛТУРНА МЕМОРИЈА / The Cyrillo-Methodian Tradition - a Lasting Mark of the Macedonian Cultural Memory	85

Slavica Petrovska-Gjorgjevska / Славица Петровска-Ѓорѓевска

REVIVING THE ROOTS: CYRIL AND METHODIUS' LEGACY IN SKOPJE AND ITS ROLE IN
CONTEMPORARY CULTURAL AND EDUCATIONAL INITIATIVES / Оживување на корените:

кирилометодиевското културно наследство во Скопје и неговата улога во современите културни и
образовни иницијативи..... 103

Стефан Марковски / Stefan Markovski

ДИГИТАЛНИТЕ АЛАТКИ ВО ФУНКЦИЈА НА ПРОМОЦИЈАТА НА КУЛТУРНАТА РУТА НА СВЕТИТЕ
КИРИЛ И МЕТОДИЈ НА МАКЕДОНСКИ ТЕРЕН / Digital Tools in the Context of Promoting the Saints Cyril
and Methodius Cultural Route on Macedonian Territory 115

Maja Jakimovska-Toshikj

930.85(497.711):27-36:929Кирил, Св.
930.85(497.711):27-36:929Методиј, Св.

SS. CYRILLO-METHODIAN HERITAGE OF SKOPJE AND GREATER SKOPJE AREA AS A CULTURAL-HISTORICAL LOCALITY AND TOURIST DESTINATION

Key words: Cyril and Methodius Route, Ss. Cyrillo-Methodian heritage, Skopje and greater Skopje area, tourist destination

Introduction

The European Cultural Route of Ss. Cyril and Methodius, established in 2013 as part of the Cultural Routes Program of the Council of Europe, is an international network of sites and partners dedicated to commemorating and promoting the legacy of Ss. Cyril and Methodius within the broader context of European cultural heritage. Their educational mission has left an enduring impact on the cultural development of numerous European nations.

This program serves as a model for scientific research and development, the affirmation of European cultural identity, cultural and educational exchange among young people, and the advancement of management practices in cultural tourism.

The cultural heritage of Ss. Cyril and Methodius has a longstanding and profound presence in the territory of the Republic of North Macedonia, manifested in both tangible and intangible forms. New perspectives in cultural tourism related to their legacy in North Macedonia can be explored not only as cultural but also as economic activities. These include events and organized trips centered on knowledge, leisure, and cultural engagement, highlighting monuments, architectural complexes, historical symbols, as well as artistic, religious, educational, and academic events.

The original Cyrillic medieval heritage in Macedonia is remarkably well-preserved and remains highly relevant to contemporary European identity, offering significant potential for the development of cultural tourism.

Following the path of Ss. Cyril and Methodius through cultural heritage of Skopje

A significant segment of the cultural heritage of Ss. Cyril and Methodius is preserved in Skopje and the wider Skopje region. This cultural route, which connects various historical and cultural sites, offers a unique opportunity to explore landmarks, museums, and monuments dedicated to their legacy. Key elements along this route include monuments and educational institutions named in their honour, frescoes depicting their images in churches and monasteries, as well as medieval scriptoria that preserved and nurtured their literary tradition.

Following the path of Ss. Cyril and Methodius offers not only a journey into historical research but also an opportunity to trace their enduring presence in the cultural memory and heritage of the region. It provides an enriching experience for those passionate about culture, art, and history, enabling scholars and visitors alike to grasp the significance of their legacy rooted in Skopje and its surroundings.

Within the framework of the “European Cultural Route of Ss. Cyril and Methodius” project of the Council of Europe, the heritage of Ss. Cyril and Methodius in Skopje and the greater Skopje area is perceived as an archaeological, historiographical, and cultural phenomenon. In this study, we aim to present this heritage both from the perspective of scientific inquiry and in the broader context of cultural affirmation of their veneration.

Our article addresses contemporary approaches to cultural heritage, highlighting the geostrate-

gic position of Skopje, the city’s rich complex of medieval sacred architecture, and the cultural assets directly connected to the legacy of Ss. Cyril and Methodius. Institutions such as the Ss. Cyril and Methodius University in Skopje and the National and University Library “St. Clement of Ohrid” play a vital role in Macedonia’s educational system and underscore Skopje’s significance as both a political and cultural capital in shaping the modern interpretation of their mission.

In particular, we emphasize the importance of several prominent monuments dedicated to Ss. Cyril and Methodius located in the central city area and the university campus. Additionally, we draw attention to the cathedral churches and their role within Skopje’s spiritual and historical environment, as well as the potential of cultural heritage as a foundation for the development of cultural tourism in Skopje and the broader region.

The contemporary treatment of cultural heritage related to the Ss. Cyril and Methodius legacy

In recent decades, there has been a notable shift in the global approach to the treatment, protection, presentation, and promotion of the cultural heritage. The contemporary theoretical approach in its treatment represents a hybridizing phenomenon with the intermingling of many cultural, economic, political and scientific, but also popular and mass-oriented elements (Jakimovska-Toshikj, 2021: 30). This evolution in thought has led to the development of new conceptual paradigms, moving beyond purely aesthetic and historical in-

terpretations toward anthropological and cultural perspectives in the understanding and treatment of heritage.

Consequently, contemporary discourse around cultural heritage now engages with themes such as authenticity, value, and democracy - linking them to broader issues of accessibility, inclusiveness, diversity, property rights, and human rights in a globalized context (Hassard, 2009: 149). These emerging approaches are especially relevant to the affirmation of the heritage of Ss. Cyril and Methodius. Their legacy can be promoted through models that support international scientific research and development, the reinforcement of European cultural identity, educational and cultural exchange among youth, and the enhancement of cultural tourism management.

In this study, we apply such contemporary theoretical approaches to the long-standing and still vibrant tradition of the Cyril and Methodius heritage as manifested in Skopje and the wider Skopje area. New perspectives on cultural tourism related to their heritage in Macedonia, position it not only as a cultural but also as an economic activity — centred around events and organized visits aimed at knowledge-sharing and leisure. These experiences are enriched by cultural elements such as monuments, architectural complexes, historical landmarks, and various forms of artistic, religious, educational, and academic expression.

The archaeological findings in Skopje in the context of the Cyril and Methodius mission and the activity of Ss. Clement and Naum of Ohrid

The city of Skopje (ancient *Scupi*—from the Ancient Greek *Skoúpoi* and Roman *Colonia Flavia Scupi*), situated at the crossroads of major Balkan routes, has long held a significant geostrategic position within shifting geopolitical contexts. Throughout its extensive history—documented in the scientific monograph *Skopje: Eight Millennia of Life, Culture, Creativity* (Faculty of Philosophy, 2019) - Skopje has experienced both periods of remarkable cultural flourishing and phases of stagnation. It is particularly important to trace the cultural development of the city during the time of Ss. Cyril and Methodius and especially in the medieval period following their mission.

One key area of interest is the city's role during the time of Saints Clement and Naum of Ohrid, immediate successors of Cyril and Methodius. According to historical records, preserved documents, archaeological evidence, and the reports of early travel writers, Skopje re-emerged as a significant urban center in the 10th century. By the 11th century, it had evolved into a vital commercial and economic hub along the Thessaloniki - Niš corridor, also serving as the seat of a diocese under the jurisdiction of the Ohrid Archbishopric.

Archaeological research by I. Tolevski (Толевски, 2017: 321–365), I. Kuzmanovski (Кузмановски, 2017: 367–418), and E. Maneva (Манева, 2019: 357–363) on sites such as the Roman theatre at Scupi and the Skopje Fortress (Kale),

reveal that these areas were closely connected to the educational activities of St. Clement of Ohrid. Excavations at the Roman theatre in Scupi uncovered a settlement and necropolis dating from the late 9th to 11th centuries. Artifacts from this site - such as pottery, jewelry, a significant number of crosses, pendants, encolpia, and other cruciform objects - suggest that this Slavic settlement, composed of modest houses and huts constructed over the ruins of the Roman theatre, may have included not only inhabitants but also clergy, scribes, and students associated with the Ohrid Literary School. These individuals likely engaged with and propagated the Cyril and Methodius script developed by their disciples – Ss. Clement and Naum of Ohrid (Манева, 2019: 361–366).

Additional numismatic evidence from the same period has been found at the Skopje Fortress (Kale) and in the early medieval rural settlement built atop ancient ruins in Skopje. Coins from the reign of Leo VI (886–912) and Romanus I Lacapinus (924–944) have been discovered, particularly in Gradište, near the village of Taor. Notably, several artifacts related to manuscript production have been uncovered at Kale, including bronze clasps for codices, *herakles*-type fastenings, fragments of possible inkwells, styluses, and iron instruments for preparing parchment. These finds indicate the presence of scribes or grammarians and support the assumption that Skopje was home to a literary and ecclesiastical culture during this period. Furthermore, the large number of discovered seals confirms Skopje's important administrative, ecclesiastical, and economic role in the early medieval period (Манева, 2019: 373, 376, 388–390).

Medieval sacral buildings in Skopje and greater Skopje area

Although the number of sacral buildings in Skopje during the 11th century was relatively small, those that did exist were granted special privileges by the Byzantine emperors. This is particularly true of the city's cathedral church dedicated to the Mother of God - later known as *Trojeručica* - constructed in the early 11th century, as well as the Church of St. George (*Gorg*), both of which possessed significant feudal estates and imperial privileges. Unfortunately, both churches were destroyed amid the turbulent historical events of the late medieval period.

In the 12th century, two additional churches were donated to the city of Skopje: one dedicated to Saint Michael the Archangel, and the other to Saint Panteleimon in Nerezi. The latter was founded in 1164 by Prince Alexios, grandson of Emperor Alexios I Komnenos and cousin to the then-reigning emperor, Manuel I Komnenos. The Church of St. Panteleimon in Nerezi is the only surviving monument from the Middle Byzantine period in the region, notable for its exceptional architectural and artistic qualities (Димитрова, 2019: 474–475).

The 14th century marked a true flourishing of artistic activity in Skopje, characterized by a surge in ecclesiastical construction and fresco decoration, particularly in the areas of Skopska Crna Gora and the Matka region. Kings, high-ranking clergy, and members of the nobility served as patrons of the many churches and monasteries founded during this period. Artistic workshops from Skopje, Thessaloniki and Ohrid produced some of the era's

most remarkable visual expressions of religious thought, combining architectural mastery with sophisticated mural painting.

Notably, the oldest preserved depictions of St. Cyril the Philosopher in the Skopje region date from this period. These can be found in the frescoes of the Monastery of the Assumption of the Most Holy Mother of God in Matka and in the Church of St. Nicholas in the village of Šiševo.

Matka Canyon and the monastery “Assumption of the Most Holy Mother of God” - Matka

Matka Canyon, with its rich natural, historical, and cultural assets, stands as one of the most representative tourist destinations in Macedonia, located just outside the capital, Skopje. Its concentrated sacral heritage presents significant potential for the development of cultural and religious tourism. Between the 11th and 14th centuries, the Matka area saw the establishment of numerous sacred buildings distinguished by their remarkable architectural and artistic features. Owing to its rich biodiversity and difficult terrain - offering natural protection - Matka became a spiritual refuge during the dynamic and often turbulent historical periods that marked the medieval development of Skopje. Simultaneously, the canyon’s strategic geographic position and natural landscape make it ideal for other forms of tourism, including recreation and adventure sports (<https://patokolusvetot.mk/matka-eden-od-10te-najubavi-kanjoni-vo-evropa>).

Among its most prominent monuments is the Monastery of the Assumption of the Most Holy

Mother of God—commonly known as the Matka Monastery - dating from the 14th century. Situated on the left bank of the Treska River near the village of Glumovo, the monastery has historically functioned as a significant spiritual and cultural center from the medieval period to the present day. It boasts an important manuscript and library collection and occupies a location particularly well-suited to the development of religious and cultural tourism.

Historical records suggest that the monastery church was likely built by Bojko, son of an otherwise unknown noblewoman, Danica, who also founded the Church of St. Nicholas in the village of Ljuboten during the 14th century. An inscription above the entrance of the Church of St. Nicholas, dated to 1337, identifies Bojko as the master of Matka and his brother Zvečan as the master of Sitnica, implying the likely existence of the Matka Monastery at that time.

Inside the monastery, an inscription from 1479 reveals the involvement of a woman named Milica, who contributed to the restoration of the church by covering the roof, commissioning frescoes, and constructing the church porch. She was likely assisted by Tošinko, his son Nikola, and Metropolitan Atanasie, all of whom are mentioned in the same inscription (Иванов, 1970: 129; Стојановић, 1982, no. 387). These records suggest that while the original construction of the church dates to the 14th century, the roof, porch, and interior frescoes were added at the end of the 15th century. Additional restoration work was undertaken in the late 19th century. The frescoes, dating from 1496–1497, correspond precisely to the period noted in the inscription above the entrance. Depicted on the west

wall in the ground register are the founders, Milica and Nikola, shown in secular attire. Although the artist responsible for the frescoes has been described as technically limited—characterized by imprecise drawing, muted colors, and an inconsistent narrative sequence (Николовски, Корнаков, Балабанов 1971: 38) - the paintings remain of great historical value.

Of particular interest is the portrayal of St. Cyril the Philosopher in the southern part of the altar, paired with an image of St. Clement of Ohrid in a unique conceptual and theological unity (Грозданов, 1983: 33). The depiction of St. Clement bears the stylistic features of the Ohrid School of figurative art. Such representations reflect the enduring influence of the Ohrid cultural and artistic tradition, notably through the consistent appearance of St. Clement in 14th-century frescoes in the Skopje region - many of which were produced by artists and patrons affiliated with the Archbishopric of Ohrid (Грозданов, 1983: 33).

The presence of these figures in local iconographic programs highlights the deep-rooted significance of the Ohrid heritage in this region and offers a valuable opportunity for promoting the sacred cultural heritage of Skopje within the framework of the *European Cultural Route of Cyril and Methodius*, supported by the Council of Europe (www.cyril-methodius.cz). The Matka Monastery's cultural and historical importance is further emphasized by its role as a prominent scriptorium from the medieval period until the 19th century, serving as a center of literary and ecclesiastical activity for prominent authors and clergy.

Monastery “St. Nicholas-Shishevski”

An exceptional site along the cultural and spiritual path of Saints Cyril and Methodius is the Monastery of St. Nicholas-Shishevski, located near the village of Shishevo in the Skopje region. Perched high above the cliffs on the right bank of the Treska River within the Matka Canyon, the monastery church commands a striking position in the landscape. Renowned for its remarkable frescoes, the monastery represents a significant example of the rich artistic heritage of medieval Skopje. Built in the 14th century, it stands as a vital cultural and religious landmark, shaped by the confluence of Byzantine and Slavic artistic traditions. The broader cultural heritage of the region, to which this monastery belongs, was significantly influenced by the intellectual and spiritual legacy of Ss. Cyril and Methodius and their disciples. Of particular note is a unique fresco on the southern wall of the altar, depicting the two hierarchs - St. Spyridon and St. Cyril the Philosopher - both shown wearing distinctive straw hats, a rare and symbolically rich iconographic feature.

Contemporary celebration of Ss. Cyril and Methodius and St. Clement in Skopje region

The influence of Ss. Cyril and Methodius, as well as the cult of St. Clement, is deeply embedded in various aspects of contemporary education and cultural life in Macedonia. Their memory endures through time and remains highly present today. Many key institutions in the capital city of

Skopje are connected to their cult and celebrations. These include:

- **Ss. Cyril and Methodius University in Skopje**
- **National and University Library “St. Clement of Ohrid”**
- **Faculty of Theology “St. Clement of Ohrid”**

Established in 1949, **Ss. Cyril and Methodius University** is the first state university in North Macedonia. Today, it represents a dynamic academic community consisting of 23 faculties, 5 research institutes, 4 public scientific institutions, and several associated organizations. The university organizes numerous events and celebrations in honor of its patron saints, with several monuments and statues located on the university campus marking important points on the route of Saints Cyril and Methodius. The central monument of St. Cyril and Methodius, located in the heart of the campus, was created by renowned Macedonian artist Boro Mitrićeski. Another monumental work dedicated to the holy brothers, a sculpture by Macedonian academician Tome Serafimovski, is placed in the university’s rectorate. These contemporary artworks serve as symbols of the lasting legacy of Cyril and Methodius, linking their historical achievements with the university’s mission to promote academic knowledge.

Several other monuments dedicated to St. Cyril and Methodius are also found in central Skopje. The monument by Zharko Basheski, erected in 2010, is strategically positioned on the left bank of the Vardar River, near the Stone Bridge. This location, a historic and architectural landmark, symbol-

ically connects the past and present, as the bridge links the old and new parts of the city. The monument serves as a powerful reminder of the saints’ monumental contributions to Macedonian and Slavic heritage, literacy, and culture.

Skopje also hosts several institutions that house medieval Cyrillic manuscripts, many of which were created in local medieval scriptoria:

- **National and University Library “St. Clement of Ohrid”**
- **Institute of Macedonian Language “Krstev Misirkov”**
- **“Blaže Koneski” Faculty of Philology**
- **State Archive of North Macedonia**
- **Library at the Macedonian Orthodox Theological Seminary “St. Clement of Ohrid”**

These institutions, with their impressive collections of old Slavic Cyrillic manuscripts, bear witness to the profound influence of Saints Cyril and Methodius on Slavic literacy and intellectual development in Macedonia. They are essential resources for researchers following the Cyril and Methodius route, demonstrating the enduring influence of these saints on the educational and cultural landscape of the region.

During various historical periods, particularly during the Renaissance, several cathedral churches in Skopje, including “St. Dimitriy”, “St. Nativity of the Blessed Virgin Mary”, and the **Macedonian Archbishop Cathedral “St. Clement of Ohrid”**, have been central to the cult of the Slavic saints. The **Macedonian Archbishop Cathedral “St. Clement of Ohrid”**, completed in 1990 according to the

design of architect Slavko Brezoski, is a prominent symbol of contemporary spiritual and cultural heritage in Skopje. Dedicated to one of the most prominent disciples of Ss. Cyril and Methodius, this church celebrates the legacy of the saints and their historical role in spreading Christianity throughout Macedonia. The cathedral's striking architecture and vibrant frescoes - including portraits of the Seven Saints and separate depictions of Cyril and Methodius - highlight the saints' educational mission. The frescoes, rich in color and detail, reflect the spiritual landmarks of the time and reinforce their status as apostles to the Slavs. This cathedral offers a deep connection to the enduring influence of Cyril and Methodius, offering insight for those interested in the saints' lasting impact on religious and cultural identity.

Cultural tourism form connected with Cyril and Methodius Route

Cultural tourism, encompassing cultural heritage, historic destinations, art, and cultural events, is increasingly popular among European travelers today. These forms of cultural tourism, connected with the Cyrillo-Methodian tradition, are particularly attractive in the Skopje region and the greater Skopje area. Visiting designated historic sites and

areas of outstanding natural beauty, such as Matka Canyon, or attending performing arts events that celebrate the cult of St. Cyril and Methodius, are all popular cultural activities that travelers can engage in.

Cultural tourism in Skopje and its surrounding area can be seen as a type of vacation that relies heavily on cultural resources, particularly the heritage of Ss. Cyril and Methodius. This includes the region's historic sites and stunning natural environments, which provide ample opportunities for visitors to learn about the region's traditions and the Macedonian way of life. In this sense, cultural tourism is often synonymous with heritage or ethnic tourism - a means for travelers to immerse themselves in the traditions, folklore, spaces, and values of local communities.

Skopje is a city with significant potential for cultural tourism, particularly due to its rich connection to the Cyrillo-Methodian cultural heritage. The city boasts a wealth of cultural heritage, a centuries-long history, unique architecture, vibrant traditions, arts and crafts, gastronomy, social practices, and festive events. As such, Skopje stands as a true testament to the region's identity, deeply intertwined with the authenticity of the Cyrillo-Methodian enlightenment tradition.

References

- Димитрова, Елизабета. 2019. Уметничката продукција на средновековно Скопје. *Скопје: осум милениуми живош, култура, творештво*. Скопје: Филозофски факултет, 471-631.
- Иванов, Ѓордан. 1970. *Български старини из Македонија*. Софија: Наука и изкуство.
- Jakimovska-Toshikj, Maja. 2021. Cultural Heritage and Value Canon. Skopje: Institute of Macedonian Literature.

- Кузмановски, И. Средновековна некропола на просторот на античкиот театар во Скупи. *Римски театар Скупи /Roman Theatre Scupi*, Музеј на град Скопје, 367-418.
- Манева, Елица. 2019. Скопје и Скопско во средниот век. Археолошка оставнина – сведоштво за материјалната култура во Скопскиот регион (VI-XIV век). *Скопје: осум милениуми животи, култура, творештво*. Скопје: Филозофски факултет, 325-470.
- Николовски, А., Корнаков, Д., Балабанов К. 1971. *Споменици на културата во СР Македонија*, Скопје: Мисла.
- Стојановиќ, Љуба. 1982. *Спирити српски записи и натписи*, књ.1, Београд: САНУ.
- Толевски, И. 2017. Средновековната населба подигната врз урнатините на Римскиот театар во Скупи. *Римски театар Скупи /Roman Theatre Scupi*, Музеј на град Скопје, 321-365.
- Hassard, Frank. 2009. Towards a new vision of restoration in the context of global change. In *Journal of the Institute of Conservation*, 32 (2), 149-163.

Electronic sources

- St. Cyril and Methodius University in Skopje (20.04.2025). Retrieved from http://www.ukim.edu.mk/en_index.php
- Cyrilometodějská stezka. (20.04.2025). Retrieved from www.cyril-methodius.cz.
- Матка – еден од 10-те најубави кањони во Европа (20.04.2025). Retrieved from <https://patokolusvetot.mk/matka-eden-od-10te-najubavi-kanjoni-vo-evropa/>.
- National and University Library “St. Clement of Ohrid”. (20.4.2025) Retrieved from <http://nubsk.edu.mk/en/collections/archeographic-collection>, <http://staroslovenski.nubsk.edu.mk/>
- Institute of Macedonian Language “Krstе Misirkov” (20.4. 2025). Retrieved from <http://imj.ukim.edu.mk/>
- “Blaže Koneski” Faculty of Philology (20.4.2025). Retrieved from <https://flf.ukim.mk/>
- State Archive of N Macedonia <https://arhiv.mk/en/>
- The Library at the Macedonian Orthodox Theological Seminary “St. Clement of Ohrid” (20.9.2024) Retrieved from (<http://www.mpc.org.mk/English/MPC/faculty.asp> <https://mpb.mk/biblioteka/>

Маја Јакимовска-Тошиќ

**Кирилومتодиевското наследство на Скопје и Скопско како
културно-историски локалитет и туристичка дестинација
(Резиме)**

Европската културна рута на Светите Кирил и Методиј, како дел од Програмата за Културните рути на Советот на Европа, воспоставена во 2013 година како интернационална мрежа од земји и партнери, го одбележува и афирмира наследството на Светите Кирил и Методиј во однос на европското културно наследство. Новите перспективи во културниот туризам поврзани со кирилومتодиевското културно наследство на македонски терен може да се третираат и како културна и како економска активност која е поврзана со настани и организирани патувања, насочени кон истражување на културни форми какви што се: историски споменици, архитектонски комплекси, како и уметнички, верски, едукативни и информативни настани од академска природа. Еден значаен сегмент од културната наследство на Светите Кирил и Методиј бележиме во Скопје и поширокиот ареал на Скопско. Оваа културна рута поврзана со историските и културните локалитети на Скопје и Скопско нуди единствена можност да се истражат знаменитости, музеи и споменици посветени на нивното дејствување. Посебните културни дестинации од оваа рута ги вклучуваат спомениците, образовните институции именувани во нивна чест, иконописот и фрескоживописот со нивните претстави во црквите и манастирите во Скопје, средновековните скрипторски центри кои го негуваа нивното книжевно наследство итн. Следењето на патеката на Светите Кирил и Методиј обезбедува не само историско истражување туку и следење на нивното трајно присуство во културната меморија и културното наследство на регионот. Влијанието на култот на Светите Кирил и Методиј може да се следи во најразличните аспекти од современиот културен живот во Скопје.

Клучни зборови: Кирилومتодиевска рута, кирилومتодиевско културно наследство, Скопје и Скопско, туристичка дестинација

Martina Janochová

910.4:930.85]:341.176(4)
930.85(4):910.4]:27-36:929Кирил, Св.
930.85(4):910.4]:27-36:929Методиј, Св.

EUROPEAN CULTURAL ROUTE OF SAINTS CYRIL AND METHODIUS

Key words: Cultural Route of Council of Europe, European Cultural Route of Saints Cyril and Methodius, tourist product

Introduction

European cultural routes are unique pan-European tourism products. This is why the European Commission, European Parliament, member states of Cultural Routes of the Council of Europe Program and the Council of Europe have devoted a lot of attention to them. The aim is to raise awareness of Europe, individual sites, and countries as exceptional tourism areas and destinations. The project European Cultural Route of Saints Cyril and Methodius aims to make visibility and preserve the unique European heritage, authentic story of missionaries Cyril and Methodius. The goal is functional European network following the Cyril and Methodius legacy and supporting Christian cultural roots and values based on respect and dialogue between people from different cultures and faiths.

Cultural Routes of the Council of Europe - Journeys through Space and Time

Initiated in 1987, the Cultural Routes of the Council of Europe program has been crucial in promoting and reinforcing the main values of the Council of Europe, which encompass human rights, democracy, participation, cultural diversity, and identity. The Cultural Routes are unique networks of partners and routes that connect historical and cultural sites across Europe, all centred around a particular theme. They offer an opportunity to explore the continent's rich cultural heritage, such as historical monuments, traditions, or significant events. The goal of the 48 currently certified Cultural Routes is to deepen the understanding of European history and identity and promote sustain-

able tourism and mutual understanding among nations. Remarkably, 90% of the routes traverse rural regions, thereby bringing lesser-known destinations into the broader European tourism landscape and also benefiting local communities. Routes offer opportunities to discover the fascinating stories that have shaped European culture. They represent an interesting alternative to the more well-known brands such as the UNESCO World Heritage List or the European Heritage Label (EHL).

The Council of Europe's efforts to certify new Cultural Routes are driven by the goal of strengthening European identity and culture by connecting historical and cultural sites across Europe. This programme highlights the richness of cultural heritage, supports cultural exchange between nations, and deepens mutual understanding and respect. Thanks to this programme, Europeans can familiarize themselves with the cultural roots of other nations and engage in dialogue, which is crucial to understanding and cooperation in Europe. Currently (March 2025), 48 Council of Europe Cultural Routes are certified, and 41 countries are involved in the programme through representatives of relevant ministries (culture, tourism or foreign affairs).

The cultural routes are a valuable tool for intercultural dialogue at grass-roots level and contribute to social cohesion through the development of inspiring themes and participatory activities. At the same time, they are an ideal way for the Council of Europe to put into action the values it promotes of democracy and human rights, including access to culture for all. The first route, which granted that status was the St. James Way (French route) to Santiago de Compostela in Spain as early as 1987.

Cyril and Methodius Route

In 2021, the Council of Europe certified the Cyril and Methodius Route, which connects places and organizations that continue to uphold the legacy of Saints Cyril and Methodius and their disciples. The Route seeks to use the common theme of Europe's heritage to interconnect countries of Central, Eastern, and Southern Europe, an area that was greatly influenced by the mission of Cyril and Methodius in the 9th century AD. The basis for development of the Route is to build network reliable partners who develop network of long-distance trails and cultural monuments connected with the wide-spread immense Cyrillo-Methodian heritage.

Saints Cyril and Methodius significantly influenced the spiritual development of Europeans. They remain symbols of the fundamental values of European civilization, such as human dignity, tolerance, democracy, freedom of thought, conscience and religion, freedom of expression, assembly and association, the rule of law and the right to a fair trial.

By spreading the positive values that Saints Cyril and Methodius created in the 9th century and continue to create as co-patrons of Europe, the Cyril and Methodius Route contributes to modern Europeanism - understanding, cultural dialogue and the unity of the continent.

However, the certification was preceded by a dynamic development since 2011. To become a Cultural Route of the Council of Europe means to follow criteria defined in Resolution CM/Res (2023)² revising the rules for the award of the "Cultural Route of the Council of Europe" certi-

fication. Each Council of Europe Cultural Route includes a theme that is representative of European values and is common to at least three countries in Europe; is the subject of transnational, multidisciplinary scientific research; strengthens European memory, history and heritage and contribute to the interpretation of Europe's diversity; promotes cultural and educational exchanges between young people; implements exemplary and innovative projects in the field of cultural tourism and sustainable cultural development; develops tourism products and services aimed at different groups.

The fulfillment of these criteria by certified networks is regularly assessed by representatives of the member countries of the Enlarged Partial Agreement on Cultural Routes of the Council of Europe (hereinafter referred to as the EPA).

Association European Cultural Route of Saints Cyril and Methodius

Thanks to the strong and up-to-date legacy of Saint Brothers, the idea of establishing the Cyril and Methodius Route and the international association that is dedicated to its development was also born. The European Cultural Route of Saints Cyril and Methodius, interest association of legal entities is based in Zlín, Czech Republic (hereinafter referred to as the Association). The Association was established by the Zlín Region (higher territorial unit) and its destination organization, the East-Moravian Tourist Authority in 2013, the year of the 1150th anniversary of the arrival of the Thessalonian brothers in Great Moravia (863 AD). The association is responsible for the management, de-

velopment and marketing of the Route, organizes thematic events, and prepares and implements grant projects.

The association creates a network of partners not only between regions, cities and municipalities, but also between educational and cultural institutions, destination companies and other organizations like NGOs or civic associations. Their common interest is to keep the Cyril and Methodius legacy alive through various activities and projects. Currently the association has 37 official members in ten European countries (Czech Republic, Slovakia, Hungary, Poland, Greece, Bulgaria, North Macedonia, Slovenia, Croatia and Italy) and is open to other members and partners, especially from Central, South-Western and South-Eastern Europe. The association develops activities with its members not only in the field of tourism, but also in the fields of science and research, youth education, artistic practices or raising awareness of cultural heritage.

The Association members are entitled to use the logo of the Cyril and Methodius Route - a Cultural Route of the Council of Europe as soon as they become its members. The graphic symbol presents: name initials of Saints Cyril and Methodius (CM), stylised image of two human figures, symbol of the halo (Glory) in a form of the horizontal letter 'C', and architectural features of the Basilica in Velehrad, Czech Republic – vaults, stained glass, vaulted windows, ... The Bell Centennial Std font corresponds with the history and completes a balanced visual style. The logo exists in three languages: Czech, Slovak and English. Gold, the colour of the right centre, of the high-

est values, representing idealism, generosity and nobility, gold makes anything valuable, precious; Blue which means peace, trust, tradition and permanence lasting for ages. The fact that the logo is well designed is evidenced by the BIG SEE Grand Prix for Design in Tourism awarded to the Association in Ljubljana, Slovenia, in 2022.

In 2022, the International Strategy of the Cyril and Methodius Route until 2030 was developed and approved by the General Assembly. The document is defining the vision, the basic strategic objectives and the measures leading to them for the international development of the Cyril and Methodius Route as a cultural tourism product. It is followed by the National Strategy for the Development of the Route in the Czech Republic, approved in 2023. In Slovakia, a strategy is already under preparation. The aim is that other national strategies will gradually emerge in the participating countries.

Under the umbrella of the Cyril and Methodius Route, we can find a range of activities from local to transnational. These include the organization of international events, the (co-)organization of public events such as festivals, wanderings and pilgrimages, workshops, etc., projects to promote youth exchanges and tourism, travelling exhibitions and various presentations to the professional and general public to raise awareness of the Cyrillo-Methodian heritage and the Route.

Association's Structure

The Association's supreme body is the General Assembly consisting of the Association's regular

members. The function of the Association Chairperson is honorary and representative. The Chairperson participates in major events with an objective to attain the Association's goals and his actions are focused on their implementation. The Director is the Association's authorized representative and is responsible for the management and financial performance, personnel policies and performance of the tasks of the Permanent Secretariat.

The Permanent Secretariat is the Association's executive, coordinating and administrative body. It is available for daily communication of the Association. This executive team deals with strategic planning, development of activities, international projects or communications. It is in constant contact with members of the association, other partners and general public. It is open to anyone who wants to get to know the Route, participate in its development or cooperate with it in any way. Whether it is consulting on project plans, proposing new trails, presenting various assets of Cyril and Methodius legacy, making suggestions for the development of the Route's website or promoting the Route, the team provides expert help and support.

In 2015, the General Assembly approved setting up two committees (the Scientific Committee and the Managing Committee) and their respective internal standards. The Scientific Committee is an ancillary, multidisciplinary and international expert team chaired by Prof. Peter Ivanič, PhD from the Constantin the Philosopher University in Nitra, Slovakia. Scientific Committee supports research concerning this cultural route. Members of this committee have the opportunity to publish their articles in a scientific journal *Constantine's Letters*.

Some of the members of this committee participated in the elaboration of the Scholarly Basis of the European Route of Saints Cyril and Methodius Route which was approved in 2021. It defines the relevant tangible and intangible heritage, the relationship of heritage to European values and the potential for the development of the Route in 24 European countries. According to this study, “the Cyrillo-Methodian heritage cannot be defined without drawing attention to the fact that it has been intrinsically culture-oriented and identity-oriented. (...) The core of the Cyrillo-Methodian cultural heritage has intangible and tangible facets. The intangible ones primarily are literary Slavonic language idioms, as well as the Glagolitic and Cyrillic scripts. The tangible facets primarily consist of the corpus of texts written using language idioms and scripts of Cyrillo-Methodian heritage, but also a range of archaeological and historical sites dating from the original period of Cyrillo-Methodian mission, as well as sites witnessing relevant stages of the subsequent development of Cyrillo-Methodian cultural ideas in different countries.”¹

The Managing Committee consists of the Association’s founding members, higher-level territorial self-administration units (regions) and National Coordinators. It contributes to the formulation of strategies and jointly decides on the use of the membership fees. It also serves as a supervisory body. Starting from 2020, the updated statute allows the appointment of National Coordinators. In 2024, the Managing Committee also established a

Marketing Group to improve the quality of the association’s communication and marketing tools.

To make the cooperation as effective as possible, the Association works closely with the National Coordinators. They are elected by the representatives of the respective countries and, thanks to their knowledge of local specificities and contacts, play a key role in connecting and communicating with partners in each country. So far, a National Coordinator has been appointed in Slovakia, Bulgaria and in 2025 will be appointed at least in the Czech Republic. As far as funding is concerned, the association has three main sources: a special-purpose subsidy from the Zlín Region for the operation of the Permanent Secretariat, membership fees collected annually from members and subsidies from grant projects. These sources are supplemented to a small extent by other operating income.

Grant projects

As the grant projects represent a significant source of funding for the development of the Cyril and Methodius Route, not only the Permanent Secretariat but also individual members focus on their preparation and implementation. They search for information on various grant programmes (from local to transnational) and submit project applications. They then inspire each other with the activities implemented. As far as the secretariat itself is concerned, it has already successfully implemented a number of projects, especially in In-

¹ Vukoja, Vida. 2021. “Scholarly Basis of the Cultural Route of Saints Cyril and Methodius”, page 2, link https://www.cyril-methodius.eu/legacy/#flipbook-df_8058/1/

terreg transnational and cross-border cooperation programme, national grant programmes and Norwegian funds. Thanks to the certification, the Association is able to join other projects of Cultural Routes of the Council of Europe, which improves visibility of the Cyril and Methodius Route in Europe. It is also up to all members to initiate and submit projects within their possibilities for the development of the Cyril and Methodius Route and the fulfillment of the Council of Europe criteria in all defined areas.

Cyril and Methodius Route as a network of trails

The Cyril and Methodius Route as a product of cultural tourism is a network of trails inspired by the real journeys of the Slavic heralds. The trails are around 5,000 km long and connect key places of Cyril and Methodius' lives, such as Thessaloniki, where they were born, Rome, where Cyril is buried, and the area of former Great Moravia, where they came in 863 to spread Christianity and education. There are many such places – “little flames” that carry the Cyrillo-Methodian message of cultural dialogue - all over Europe. The Cyril and Methodius Route is gradually connecting them.

The first trails have begun to emerge in the Czech and Slovak Republics. In cooperation with the Czech Hiking Club, the Slovak Hiking Club and the Slovak cycling club, the Association takes care of the signposting of the network of trails of the Cyril and Methodius Route in terrain. The symbol of the Route (logo) is placed on direction-

al signs along the trails. In other countries, the existing walking trails such as the St. James' Way (in Poland or Austria), the Via Romea Strata and the Camino Celeste (in northern Italy), the Via Francigena (in Italy towards Rome and on to Bari) or the Via Egnatia (on the Balkan Peninsula from Durrës via Thessaloniki to Istanbul) are used in itineraries. The European Cultural Route of Saints Cyril and Methodius Association communicates with the representatives of these routes and the Association's members on how to provide signposting of Cyril and Methodius Route on these existing trails in different parts of Europe. The network of trails is constantly being innovated and expanded with the help of members and other partners of the association.

Cyril and Methodius Route as a network of culturally significant localities

Cyrillo-Methodian cultural heritage, apart from the written texts, includes sites and artifacts related to important events and stages of the lives of Cyril and Methodius and their direct disciples, as well as numerous sites and artifacts that offer insights into the era of the rise and blossoming of Glagolitic and Cyrillic literacy. In various Slavic countries the Cyrillo-Methodian heritage has been recognized as a constituent of national cultural identity, which is indicated also by their holiday calendar associated with celebrations, festivals and other events.

Geographically, the mission itself and its cultural heritage covered a relatively large territory. Great Moravia covered mainly the localities of the

Czech Republic (its eastern part) and western Slovakia, but also Hungary and Austria. Slavic Lower Pannonia included mainly present-day Hungary, but also Croatia and Serbia. Before and during the mission, the life story of Saints Cyril and Methodius also took place in the regions of present-day Greece and Turkey, Germany, Slovenia, Italy, Ukraine and Russia (the territory of Crimea and historical Kievan Rus). Once Cyril and Methodius' direct followers were expelled from Great Moravia, the Cyril and Methodius cultural idea and its content spread among the Slavs living in the territory of present-day Bulgaria, North Macedonia and Southern Albania, Croatia, Bosnia and Herzegovina, Serbia, as well as Kosovo, Montenegro, Romania, Moldova and Poland. As a consequence, today the Cyril and Methodius heritage is present in all the countries writing in Cyrillic/Azbuca.

The relevant areas have been identified and described in the scholarly basis and Feasibility study of the Cyril and Methodius Route written by prof. Slavia Barlieva and are being gradually integrated into the Cyril and Methodius Route tourist product. Not all these sites in Europe can be linked by marked trails, therefore are included in the tourist product separately.

Cyril and Methodius Route in online world

The core of the digital presentation is the official website of the Cyril and Methodius Route, www.cyril-methodius.eu. This comprehensive web portal serves as a central hub that provides a wealth of information about the tourist product focused on

the Cyril and Methodius Route, including a detailed itinerary, daily stages, and must-see sites. However, the digital presentation does not stop at the website. The association actively engages with the audience on popular social media platforms. Facebook, Instagram, and YouTube are live channels where the beauty and historical richness of the trail come to life through captivating images, engaging videos, and interactive content.

The mapy.cz portal is an invaluable navigation tool for those who want to follow the Cyril and Methodius Route. This sophisticated map application not only offers accurate directions and points of interest, but also works seamlessly offline. This essential feature ensures that travelers can safely navigate the trails of the Cyril and Methodius Route even in remote areas where internet connectivity may be limited.

In addition to the digital sphere, printed materials such as carefully produced maps, comprehensive guides and informative brochures are being prepared.

In 2025, the first joint magazine of about 90 pages will be published under the title *Europe - Along the Cyril and Methodius Route*, as part of the established travel edition Look at it!

The members of the association strive to ensure that throughout the year the Route provides a cultural, educational and tourist programme that keeps the Cyrillo-Methodian heritage alive.

Conclusion

The Cyril and Methodius Route has already undergone an interesting evolution from the first

ideas in 2011, through the creation of the legal association and visual identity, the creation of an international network of partners, to achieving certification by the Council of Europe in 2021. The dynamic development has not stopped, with a constantly expanding membership network, new partnerships, new projects planned, new communication tools developed, new trails and monuments marked. The next milestone for the Cyril and Methodius Route is the defence of the Council of Europe certificate in May 2025, as the certificate is not granted forever, but must be renewed after a certain period. It is demonstrated to the members of the EPA that the criteria set and the recommendations of the independent expert have been met. The membership network should already be sufficiently stable and its activities sufficiently diversified to ensure a successful defence of the recertification application and to continue the sustainable cooperation and mutual dialogue inspired by the admirable heritage of Saints Cyril and Methodius and their disciples.

Annex – List of Association’s Members

Higher territorial self-government units

Zlín Region (CZ)
South Moravian Region (CZ)
Olomouc Region (CZ)
Moravian-Silesian Region (CZ)
Nitra Self-Governing Region (SK)
Trenčín Self-Governing Region (SK)
Trnava Self-Governing Region (SK)
Bratislava Self-Governing Region (SK)
Žilina Self-Governing Region (SK)

Cities and municipalities

City of Thessaloniki (GR)
Municipality of Močenok (SK)
Municipality of Terchová (SK)
Municipality of Velehrad (CZ)
Municipality of Modrá (CZ)
Municipality of Bojná (SK)
Metropolitan City of Rome (IT)

Association of legal entities

Slovak House of Centrope (SK)
European Association Romea Strata (IT)
A.T.S. Aquileia (IT)

Destination Managements

East-Moravian Tourist Authority (CZ)
South Moravian Tourist Authority (CZ)
Vysočina Tourism (CZ)
City of Nitra Tourism Board (SK)
Regional Tourism Authority of Nitra
Region (SK)

Universities and scientific research centres

Constantine the Philosopher University in Nitra (SK)
Cyrillo-Methodian Research Centre at the Bulgarian Academy of Sciences in Sofia (BG)
Archaeological Museum of Veliki Preslav (BG)
Institute of Macedonian Literature, Ss. Cyril and Methodius University in Skopje (MKD)
Institute of Old Slavic Culture in Prilep (MKD)
Akademia Supraska in Suprasl (PL)

Associations and other organisations

Slovenian Marian National Shrine in Brezje
(SI)
Zobor Embellishing Association (SK)
Self-Government of Slovaks to the City of
Budapest (HU)

Association Zraka, Draganić (HR)
Kreatívni ľudia (Creative People) (SK)
EUROPEAN ROUTE C&M (SK)
Nadácia Mojmir (Mojmir Foundation) (SK)

References

Barlieva, Slavia. 2020. *Feasibility study on the Cyril and Methodius Route in the Danube Region*
Vukoja, Vida. 2021. “Scholarly Basis of the Cultural Route of Saints Cyril and Methodius”, page 2, link https://www.cyril-methodius.eu/legacy/#flipbook-df_8058/1/
www.coe.int/en/web/cultural-routes
www.cyril-methodius.eu

Мартина Јанехова

**Европска културна рута на Светите Кирил и Методиј
(Резиме)**

Овој труд го опишува развојот на рутата на Светите Кирил и Методиј од нејзините почетоци до денес од гледна точка на раководител на проектот во Постојаниот секретаријат и на поранешен директор (2016 – 2021) на меѓународната асоцијација Европска културна рута на Светите Кирил и Методиј основана во Злин, Чешка, во 2013 година. Главните теми на трудот ги вклучуваат целите и значењето на сертифицираните културни рути и основните информации за програмата Културни рути на Советот на Европа. Трудот се фокусира на структурата и мрежата на членови на асоцијацијата, нејзините активности и финансирање, имплементираните грантовски проекти и преносливите добри практики. Конечно, се претставува Кирило-методиевската рута како производ на културниот туризам со огромен потенцијал.

Клучни зборови: Културна рута на Совет на Европа, Европска културна рута на Светите Кирил и Методиј, туристички производ

Илија Велев

930.85(497.711):27-36:929Кирил, Св.
930.85(497.711):27-36:929Методиј, Св.

**ОРИГИНАЛНИТЕ СЛОВЕНСКИ ТВОРБИ ВО
СКОПСКИОТ ПРАЗНИЧЕН МИНЕЈ ОД ПОЧЕТОКОТ
НА XIII ВЕК (МАРКАНТИ НА КУЛТУРНОИСТОРИСКАТА
ДЕСТИНАЦИЈА ОД КИРИЛОМЕТОДИЕВСКАТА РУТА)**

Клучни зборови: ракописно книжевно наследство, празничен минеј, словенска химнографија, Охридска химнографска школа, кирилометодијевска рута

Уште на самиот почеток ќе нагласиме дека „Европската рута на св. Кирил и Методиј во културното наследство на Скопје и Скопско“ културолошки се проектира врз повеќеслојно цивилизациско наследство, кое се наталожувало од подалечното минато до современоста.

Имено, градот Скопје и неговата околина претставуваат податлив извор за проследување на повеќеслојните цивилизациски супстрати од праисторијата, кон глобалните културно-историски процеси во античката, римолатинската, византиската и во турскоосманлиската традиција, па натаму преку просветителските и преродбенските пројави – сè до новата духовна и културна современост. Конкретно на овој простор од Македонија се засведокуваат цивилизациските напластувања од веко-

ви наназад преку бројните археолошки локалитети, меѓу кои најзначаен е Скупи, чие настанување се поврзува уште со период на преминот од бронзеното во железното време, т.е. меѓу XII и VI век пр. н.е.

Христијанството како религија, цивилизација и култура во овој дел на Македонија се пројавило уште во самата најава на ранохристијанскиот период, односно со христијанизацијата на древниот град Скупи – кога уште по Миланскиот едикт во 313 година станал епископско седиште со надлежен скупски епископ. Особено ранохристијанскиот духовен и културен развој дошол до нагласен израз при објавата на *Новелата* на цар Јустинијан во 535 година, кога преку црковната хиерархија во диоцезата на Јустинијана Прима духовно се одвоила ав-

тономијата на *Скујската архиепископија* – наспроти Солунската архиепископија. Оттогаш во текот на ранохристијанскиот и на средновековниот период во Скопје и Скопско се изградиле бројни цркви и манастири, чии скрипториуми прераснале во развиени духовни, културни, книжевни и писмени центри. Особено при афирмацијата на Кирилometодиевата и на Светиклиментовата словенска богослужбена, книжевна и писмена традиција, во градот Скопје и во неговата околина заживеала изворната старословенска писменост и книжнина – директно поттикнувана од непосредните влијанија на Светиклиментовата духовна и книжевна школа, како и од духовната јурисдикција на Охридската архиепископија.

Досега во словенската археографија се идентификувани податоци за зачувани околу 170 до приближно 200 старословенски ракописни писмени и книжевни споменици со потекло од Скопје и Скопско. Секако дека бројот на словенските ракописи од тој крај на Македонија бил значително поголем, но тие не се зачувале поради нивното изложување на масовни уништувања, или разнесување надвор од Македонија за време на воените непогоди и на туѓите црковни влијанија. Особено треба да се напомене дека при заживувањето на славистиката во почетокот на XIX век натаму забрзано се зголемил интересот за собирањето на словенските старини од Македонија, при што бројни странски колекционери, собирачи и црковни лица масовно го оттуѓувале ракописното наследство и го носеле надвор од нејзините граници. Во тоа најмногу предничеле истакнатите

за тоа време руски слависти и т.н. научни експедиции, кои ги носеле на чување во повеќе руски археографски збирки. Секако дека дел од македонското ракописно писмено наследство било разнесено уште во Бугарија, Србија, Хрватска и во други земји на Балканот и во Европа.

* * *

Ваквите кратки воведни напомени ја истакнуваат богатата духовна и културно-историска традиција, која директно ја проектира како развојно податлива „Европската рута на Светите Кирил и Методиј во културното наследство на Скопје и Скопско“, што е и основна тема на нашето излагање. Значаен сегмент во тоа партиципира и словенското ракописно писмено и книжевно наследство со потекло од тој крај на Македонија. Неговото настанување изворно се поврзува со негувањето на Кирилometодиевата и на Светиклиментовата просветителска, книжевна и писмена традиција, која се напојувала директно од Охридската духовна и книжевна школа.

Во случајов нашето презентирање за маркирањето и на словенското ракописно писмено и книжевно наследство од Скопје и Скопско по *Рушката на св. Кирил и Методиј* впечатливо ќе го приложиме преку нагласувањето на еден од постарите зачувани ракописи *Скопскиот празничен минеј* од почетокот на XIII век (Софија, Народна библиотека, бр. 522).

Овој ракопис претставува еден од најстарите зачувани и содржински побогатите македонски и пошироко старословенски минејни ли-

тургиски зборници, со најмногу застапени преписи на словенски оригинални химнографски творби. Неговата текстолошка структура претставува *йразничен минеј* (односно: *мал минеј, анѿолоѿион* или *цвейник* – т.е. *ѿрефолоѿиј*), кој се смета како своевидна *химноѿграфска анѿолоѿија*, чиешто песнопеења главно се преземени од службениот минеј и календарски се подредени по деновите од месеците. Вака структурираниот литургиски зборник служи за богослужење при Господовите и Богородичните празници, како и на празниците посветени на поважните и поистакнати христијански светители. Токму со ваква текстолошка структура е составена и содржината на преписите во Скопскиот празничен минеј, а со истиот празничен статус се посветени и застапените дури 12 оригинални словенски химнографски состави. Токму и поради тоа овој македонски ракопис претставува своевидна *словенска химноѿграфска анѿолоѿија*.

Датирањето на *Скојскиоѿ ѿразничен минеј* се определува од почетокот на XIII век, а називот го добил поради неговото потекло од Скопско – т.е. се наоѓал во ракописниот трезор на Скопската митрополија, од каде што при црквоното влијание на Бугарската егзархија бил однесен во Софија (каде што и сега се чува во Народната библиотека, под инв. бр. 522). За жал, ракописот е зачуван без почеток и крај, на само 284 пергаментни листови. Од почетокот на ракописот веројатно се откинати листовите од првите 6 кватерниони, а зачуваниот текст почнува од седмиот кватерниот со дел од почетокот на *Службаѿта за ѿразникоѿ Воздвижение на св. Крсѿ* – *Крсѿовден* под 14 септември. На

крајот од *Скојскиоѿ минеј* е откинат и исчезнат многу поголем дел, при што на последниот л. 284б е преписот со завршената прва песна од Канонот на *Службаѿта за св. Јоан Боѿслов* под 8 мај. Тоа упатува на констатацијата дека недостасуваат поголем број листови со преписи на химнографски состави сè до крајот на месец август, кога и завршува црквоната година (односно, текстуалниот дел за повеќе од три и пол месеци).

Во пишувањето на ракописот учествувале повеќе книжевници, а писмото е уставно со јусов и со двоеров правопис – со вокализација на еровите од македонски тип: Ъ>О и Ъ>Е, како и со македонска редакција на старословенскиот јазик. Подробната ортографска и лингвистичка анализа на текстот упатува на констатацијата дека препишувањето се изведувало од глаголичка предлошка или протограф, со потекло од Охридската книжевна школа. Имајќи го предвид фактот дека во текстуалната структура на ракописот се препишале дури 12 оригинални словенски состави со авторства на св. Кирил и Методиј, на Кирилометодиевите ученици св. Климент Охридски, Константин Презвитер, св. Наум Охридски и на нивните следбеници од Охридската химнографска школа, тоа непоколебливо нè упатува на констатацијата дека: *Скојскиоѿ ѿразничен минеј* од почетокот на XIII век претставува директен пренесувач на изворното кирилометодиевско и светиклиментово духовно и културно-историско искуство. Токму и поради тоа овој старословенски писмен и книжевен споменик се смета и како неодминлив маркант на глобалната европска кул-

турно-историската дестинација од рутата на св. Кирил и Методиј.

Напоменуваме уште дека *Скопскиот празничен минеј* ги илустрира и специфичните химнографски структури, кои изворно се типични за постарата развојна фаза на старословенската литургија од кирилородиевскиот и светиклиментовиот период. Подеталната литургиска анализа упатува на сознанието дека архаичната текстолошка основа ги истакнува изворните остатоци од Солунската западновизантиска литургија, која се практикувала во охридската духовна дијецеза сè до враќањето на византискиот црковен протекторат во Македонија по падот на Самуиловото словенско владетелство во 1018 година. Особено ваквиот литургиски слој порепрезентативно го среќаваме во идентификуваните 12 преписи на словенските оригинални химнографски состави кои се поврзуваат со дејноста на Охридската химнографска школа. Извесна изнијансирана податливост на тој план во текстолошката структура може да се идентификува и во преписите на химнографските состави кои го одбележуваат богослужбеното празнување на пораните општохристијански светители. Треба да се има предвид дека тие се подоминантно застапени во овој зачуван ракопис со потекло од Скопје, а помалку се оние од Константинополскиот календарски типикон – кој почнал да се распространува од IX-X век и сè до првото згаснување на Византија во 1204 година. Впрочем, втемеленоста на Светиклиментовата словенска богослужбена традиција ед-

ноставно била тешко пробивен бедем за навлегување на Константинополската источно-византиска литургија, и покрај тоа што таа се форсирала од страна на поставуваните охридски архиепископи по род Византијци. Нивните напори понагласено се истакнувале и преку составувањето византиски житијесни и химнографски состави посветувани за најдоследниот Кирилородиев ученик и следбеник св. Климент Охридски.

Ова прашање заслужува пошироки структурни и текстолошки истражувања во прилог на согледбите за состојбите во оригиналните словенски химнографски состави од Охридската химнографска школа, наспроти оние кои ги составиле византиските охридски архиепископи – како што биле Теофилакт, Хоматијан, Кавасила и др. Посебно истражувачко внимание треба да се посвети и за приспособуваната трансмисија преку подоцнежните преписи на оригиналните словенски химнографски состави во литургиските реформираните зборници.*

Во продолжение го предаваме прегледот со идентификуваните 12 преписи на оригиналните словенски химнографски творби, а кои ги подредуваме календарски – исто како што се распоредени и во зачуваната содржина на Скопскиот празничен минеј:

1. На л. 236-296, под 26 октомври е преписот на Службата за св. вмч. Димитрија Солунски, во чијшто структурен состав од песнопеења на л. 26а-286 е поместен оригиналниот словенски

* При истражувањата го користевме дигиталниот факсимил на изворниот ракопис: <http://digital.nationallibrary.bg/DWWebClient/IntegrationViewer.aspx?DWSubSession=33&v=1796>.

Канонот за св. вмч. Димитрија Солунски, напишан од св. Методиј Солунски;

2-3. На л. 346-456, под 8 ноември, во Службата за св. архангели Михаил и Гаврил вкрстено се застапени преписите на два *Канони за Арханџел Михаил* (на л. 376-446), од кои: првиот се поврзува со творештвото на св. Климент Охридски (а постојат обиди евентуално да му се припише авторството на св. Наум Охридски), додека пак за вториот – постои запишано сведоштво во фразовиот акростих дека го составил Константин Презвитер;

4. На л. 61а-69а, под 21 ноември, во Службата за празнувањето на Воведение Богородично (Света Причеста) е застапен препис како втор вкрстен *Канон за Воведение Богородично* со акростих (л. 63а-68а), чијшто автор е анонимен химнописец од редот на Охридската химнографска школа во IX-X век;

5. На л. 69а-74а, под 25 ноември се евидентира Служба за св. Климент папа Римски придружен со споменот за св. Петар патријарх Александриски, а на л. 70а-73б е преписот на *Каноној за св. Климент папа Римски* на осми глас. Подредувањето и на овој препис во својата *словенска химнографска антологија* при составот на Скопскиот празничен минејние го објаснуваме поради евентуалната компилација во словенскиот превод со извесни тропари и стихири од химнографската творба за св. Климент Римски на св. Кирил Филозоф, а кој ја напишал по повод пронаоѓањето на моштите на светиот папа во Херсон во 860 година. Инаку, текстолошката и структурна основа на ова хим-

нографска творба се поврзува со творештвото на византискиот химнописец Климент Римски.

6-8. На л. 1116-158а, за празнувањата од 19 до 25 декември се застапени преписите на три оригинални словенски творби, а кои се поврзуваат со претпразнувањето и со празнувањето на Раѓањето Христово:

а) *Циклус со ѓреѓѓразлични ѓриѓеснеци за Раѓањето Христово* од св. Климент Охридски, распоредени во составот на 6. служби за празнување на деновите од 19 до 24 декември: Први трипеснец на л. 112а-113б; Втори трипеснец на л. 116а, 119а, 120а; Трети трипеснец на л. 123а, 125а-126б; Четврти трипеснец на л. 129б-130а, 131б-132б; Петти трипеснец на л. 135а-135б, 136б-137б; Шести трипеснец на л. 141б, 143а-144а;

б) *Циклус со ѓреѓѓразлични азбучни сѓѓѓири за Раѓањето Христово*, застапен во составот на истите служби за претпразничните денови од 19 до 24 декември – кои следат распоредени по секој од 6. трипеснеци: на л. 113б-114а; на л. 120б-121а; на л. 126б; на л. 132б-133а; на л. 137б-138а и на л. 144б;

в) *Канон за Раѓањето Христово* од Константин Презвитер под 25 декември, на л. 153а-158а;

9-11. На л. 190б-209а и 224а-232а, за празнувањата од 2 до 6 јануари се застапени преписите уште на три оригинални словенски творби богослужбено посветени на претпразнувањето (претпразненството) и на празнувањето за Богојавление, односно за Крштевањето Христово:

а) *Циклус со ѓреѓѓразлични ѓриѓеснеци за Богојавление* веројатно од св. Климент Охрид-

ски, подредени меѓу песните на други канони во составот на службите за повечеријата во деновите од 2 до 4 јануари: Први трипеснец на л. 190б-191а, 193б-194а, 195а; Втори трипеснец на л. 197б, 201б-202а, 203а-203б; Трети трипеснец не е застапен; Четврти трипеснец на л. 206б-207а, 208а-209а;

б) *Циклус со ирештијпразнични азбучни сѝихири за Бојојавление* во службите за истите денови од 2 до 4 јануари, меѓу л. 189б и 209б;

в) *Канон за Бојојавление* со фразов акростих од анонимен автор за на 6 јануари, на л. 224а-231а;

12. На л. 244а-246а, под 27 јануари се препишал *Каноној за Пренесување на мошѝиите на св. Јован Златоустѝ* со фразов акростих од анонимен автор, а кој му се припишува на св. Наум Охридски – или пак, на св. Климент Охридски;

Нашите попрецизни и сеопфатни истражувања за словенската химнографска антологија во составот на Скопскиот празничен минеј од почетокот на XIII век се изложени во поголема студија, која е прифатена за печатење во списанието *Прилози* при Одделението за лингвистика и литературна наука во МАНУ, XLIX/2, Скопје 2024.

На крајот укажуваме и на една случајна грешка во досегашните истражувања кога се тврди дека и *Службајта за св. Кирил Филозоф* била застапена со препис во Скопскиот празничен минеј бр. 522. Ваквата констатација произлегуваше според објавувањето на нејзин препис од страна на Јордан Иванов, каде што наведува дека бил застапен во „Скопски минеј“, кој се чувал во некогашната Скопска митропо-

лија (Види: *Бълларски сѝарини изъ Македония*, София 1931: 290-295). Треба да се има предвид дека Иванов го преобјавил преписот на Службата за св. Кирил Филозоф од претходната објавана на рускиот славист Константин Радченко (Види: *Извѝсѝија Оѝделения русскоѝо языка и словесносѝи Импѝераторской Академии наукъ*, т. XII, кн. 3. Санкт Петербургъ 1907: 158-162). Меѓутоа, ракописниот минеј кој во 1906 година го открил Радченко во Скопската митрополија не е истиот со Скопскиот празничен минеј (Софија, НБ бр. 522). Туку, станува збор за друг ракописен минеј од XIII век, чија идентификација сѝ уште не е откриена – дали е зачуван, а и евентуално каде се чува. Но во секој случај и овој засега неидентификуван Скопски минеј кој го имал пред себе Константин Радченко претставува дополнителен маркант на „Европската рута на св. Кирил и Методиј во културното наследство на Скопје и Скопско“.

Следствено, своевидно место во Рутата на св. Кирил и Методиј би требало да има и маркирањето на т.н. *Брайков минеј* од XIII и првата половина на XIV век, кој претставува конволут од 4 ракописи: 1. Службен минеј за септември-октомври (пишуван од презвитер Братко меѓу 1234-1243); 2. Службен минеј за ноември, приближно од истиот период; 3. Празничен минеј пишуван од книжевниците Никола и Радослав во 30-тите години на XIV век; и 4. Празничен минеј од првата половина на XIV век. Ракописот престојувал во црквата „Св. Ѓорѓи“ во селото Бањани на Скопска Црна Гора, од каде бил однесен да се чува во Белградската народна библиотека (стар инв. бр. 212, а во Новата

збирка со сигн. Рс 647). Во неговата содржинска структура се евидентираат и преписите на оригиналните словенски химнографски творби: *Каноној за св. вмч. Димитрија Солунски* од св. Методиј; химнографските дела на св. Климент Охридски: *Канон за Усиение Бојородично* и *Канон за св. Симеон Бојопримец*; фрагментот од преписот на *Каноној за св. ајосиол Андреј* од Наум Охридски; *Канон за Воведение Бојородично* од анонимен автор; и сл.

Заклучок

Од нашето изложување произлегува и завршната напомена дека: недвосмислено се истакнува потребата на *Европската рупа на св. Кирил и Методиј во културното наследство на Скопје и Скопско* да се маркира и *Скопскиот ѝразничен минеј* од почетокот на XIII век, заедно со другите два споменати скопски минеи (неидентификуваниот за кој оставиле сведоштва Константин Радченко и Јордан Иванов, како и *Брајковиот минеј* од XIII и првата половина на XIV век).

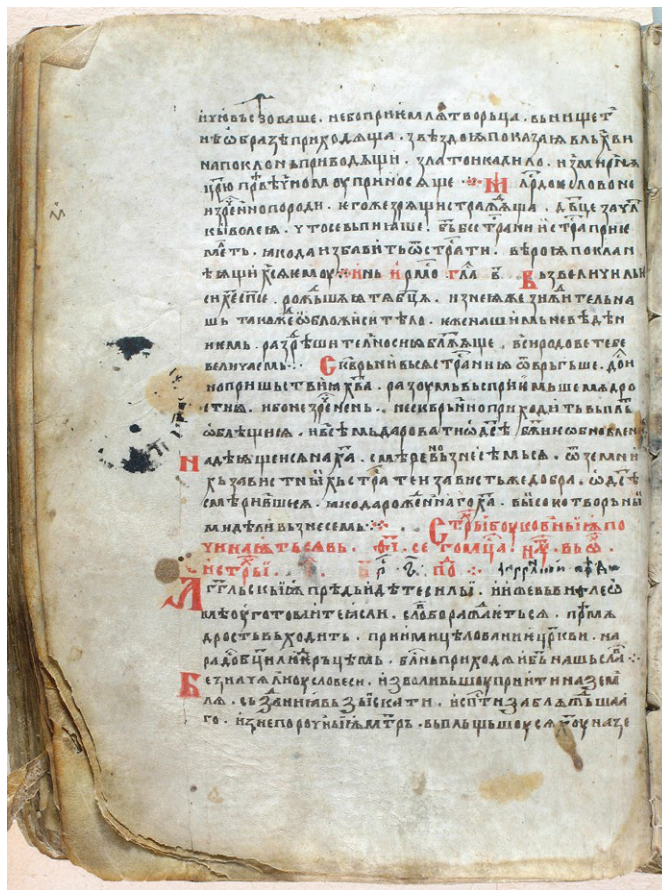
Литература

- Ангелов, Б. Ст. 1958. *Из старата българска, руска и сръбска литература*. София;
- Велев, И. 2005. *Византиско-македонски книжевни врски*. Скопје;
- Велев, И. 2014. *Историја на македонската книжевност*. Том. 1. *Средновековна книжевност (IX-XIV век)*. Скопје: Гирланда;
- Велев, И. 2016. *Светии Кирил и Методиј – рамноајосиоли и селовенски просветители*. Скопје: Универзитет „Св. Кирил и Методиј“;
- Велев, И. 2022. Македонските ракописни писмени и книжевни споменици со потекло од Скопје и Скопско. -В: *Писменото и книжевното културно наследство од Скопје и Скопско*. Скопје: Институт за македонска литература, 143-194;
- Верещагин, Е. 1997. Особый парафраз канона на Рождество Христово в декабрьской службеной минее конца XII - начала XIII вв. (Публикация источника). *Старобългаристика/Paleobulgarica*, XXI/4, София: 18-36;
- Горский, А.В. 1865. О древных канонах святым Кириллу и Мефодию. -В: *Кирилло-Мефодиевский сборник*. В память о совершившемся тысячелетии славянской письменности и христианства в России. Москва: 271-284;
- Добрев, Ив. 1995. Климент Охридски – автор на цикл азбучни стихире за Рождество Христово и за Богоявление. – В: *Преславска книжовна школа*. Т. 1. София, 1995, 157–172.
- Иванов, Й. 1931. *Български старини изъ Македония*. Второ, допълнено издание. София: Българска академия на науките;

- Иванова-Константинова, К. 1971. Два неизвестни азбучни акростиха с глаголическа подредба на буквите в среднобългарски празничен минеј. -В: *Константин-Кирил Философ*. София: 341-365;
- Йовчева, М. 2002. Гимнографическое наследие Кирилло-Мефодиевских учеников в русской книжности. *Древняя Русь*, 2 (8): 100-112;
- Йовчева, М. 2005. Езикови свидетелства за произхода на Службата за пренасяне на мощите на папа Климент Римски, *Старобългарска литература*, кн. 33-34. В чест на Климентина Иванова. София: 64-77;
- Кожухаров, Ст. 1979. Хилядолетното българско слово. Новооткрити произведения от Наум Преславско-Охридски и Константин Преславски. 1979. -В: *АБВ*, бр. 21, 22 май 1979: 1-2;
- Кожухаров, Ст. 1983. Пѣти достоитъ архистратига. Новооткрито произведение на Константин Преславски. -В: *Литературознание и фолклористика*. В чест на 70-годишнината на академик Петър Динеков. София: 59-62;
- Кожухаров, Ст. 2004. *Проблеми на старобългарската поезия*. Том 1. София: Издателски център „Боян Пенев“;
- Панонски леџенди*. 1970. Предговор Харалампие Поленаковиќ. Превод Радмила Угринова-Скаловска. Скопје: Македонска книга;
- Петровска-Ѓорѓевска, С. 2022. Орнаментиката во Скопскиот празничен минеј од XIII век. -В: *Писменото и книжевното културно наследство од Скопје и Скопско*. Скопје: Институт за македонска литература, 79-93;
- Поп-Атанасов, Ѓ. 2001. *Македонска книжевна традиција*. Скопје: Институт за македонска литература;
- Поп-Атанасов, Ѓ. 2001а. *Од македонското книжевно минато*. Скопје: Менора;
- Поп-Атанасова, С. 2002. Препис од оригинално Климентово дело во Скопскиот празничен минеј, *Македонски јазик*, год. LIII, Скопје: 55-66;
- Поп-Атанасов, Ѓ. 2007. *Средновековна македонска химнографија*. Скопје: Институт за македонска литература и Менора;
- Поп-Атанасов, Ѓ. 2017. *Словенски ракописи од Македонија во странски ракописни збирки X-XIX век*. Книга прва. Археографски опис. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите;
- Поп-Атанасов, Ѓ. (2020). Охридската книжевна школа наспроти Плисковско-Преславската (Одлики и разлики). -В: *Македонскиот јазик – континуитет во простор и време*. Скопје: МАНУ, 45-53;
- Попов, Г. 1982. Новооткрити химнографски произведения на Климент Охридски и Константин Преславски, *Български език*, 32/1, София: 3-26;
- Попов, Г. 1985. Триодни произведения на Константин Преславски. -В: *Кирило-Методиевски студии*, кн. 2. София;
- Попов, Г. 1995. Произведения на Константин Преславски и Климент Охридски. -В: *Преславска книжевна школа*. Том 1. София: 96-114;
- Попов, Г. 1997. Новооткрит канон на Константин Преславски с тайнописно поетическо послание. *Старобългаристика/Paleobulgarica*, XXI/4, София: 3-17;
- Попов, Г. 1998. Канон за Рождество Христово от Константин Преславски. *Старобългаристика/Paleobulgarica*, XXII/4, София: 3-26;

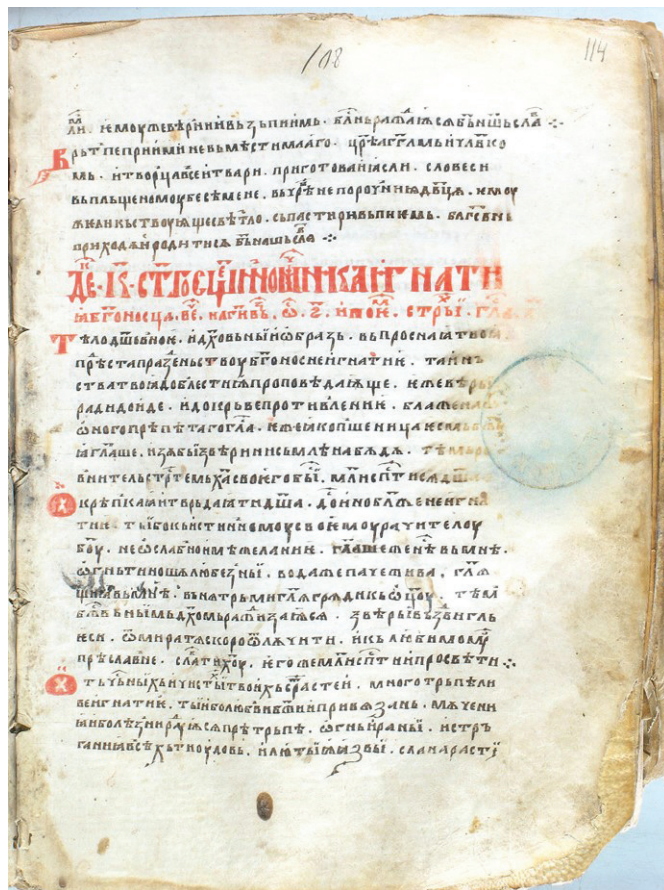
- Попов, Г. 1999. Хвална паника константинова (богоявленски претпразнични стихирни на Константин Преславски в руски миней от XII-XIII в.). *Старобългарска литература*, 31. София: 3-23;
- Попов, Г. 2002. Византийската химнографска традиция и песнотворческите прояви на Кирило-Методиевите ученици. -В: *Средновековна християнска Европа: Изток и Запад. Ценности, традиции, общуване*. София: 370-379;
- Попов, Г. 2003. Акростих в гимнографическом творчестве учеников Кирилла и Мефодия. -В: *La poesia liturgica slava antica / Древнославянска литургическа поезия*. XIII Congresso Internazionale degli Slavisti / XIII международный съезд славистов. Roma-София: 30-55;
- Попов, Г. 2005. БОГО□ВЛЕНИЕ ТИ ПОЎЖШТЕ ХРИСТЕ СЛАВИМ (Старобългарски Канон за Богоявление). *Старобългарска литература*. Кн. 33-34. В чест на Климентина Иванова. София: 13-63;
- Попов, Г. 2007. Канони на Рождество Христово в древней славянской минейной традиции. -В: *Liturgische Hymnen nach byzantinischem Ritus bei den Slaven in ältester Zeit*. Beiträge einer internationalen Tagung Bonn, 7-10 Juni 2005. Paderborn-München-Wien-Zürich: 298-315;
- Попов, Г. 2013. *Старобългарска църковна поезия за Рождество Христово и Богоявление*. Книга първа. *Климентна пгасни*. София: Изкуство;
- Радченко, К.Θ. 1907. Замѣтки о рукописяхъ въ болгарской митрополии г. Скопя, съ приложеніемъ службы Константину Философу по средне-болгарскому списку XIII вѣка. *Извѣстия Отделения русскаго языка и словесности Императорской Академии наукъ*, т. XII, кн. 3. Санкт Петербургъ: 147-162;
- Свети Климент Охридски. 2008. *Црковна ѱоезија*. Вовед, редакција и коментари д-р Ѓорѓи Поп-Атанасов. Скопје: Менора;
- Станкова, Р. 2007. О Скопльској минее XIIIв. -В: *Scripta & e-Scripta*. Vol. 5. Sofia: 131-144;
- Станчев, К. и Попов, Г. 1988. *Климент Охридски. Живот и творчество*. София: Университетско издателство „Климент Охридски“;
- Уханова, Е. 1998. Култ св. Климента, папы Римскаго, в истории византийской и древнерусской церкви IX – I-вий половины XI в. *AION. Slavistica*, 5. 1997-1998. Napoli: 505-570;
- Христова-Шомова, И. 2008. Службите за св. Климент Римски в славянските минеи. *Богослужебните книги. Познати и непознати*. Материали от научната конференция „Методологически проблеми по описанието на богослужебните книги“, посветена на светлата памет на проф. Христо Кодов (1901-1982). София: 241-265;
- Цонев, Б. 1923. *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека*. Том II. София;

Прилог снимки од првата група со три претпразнични азбучни стихирни за Раѓањето Христово со акростихот на првите три букви од азбуката: А, Б и В. *Скојскиоѝ празничен минеј*, под 19 декември, на л. 113б-114а:¹

Лист 113б

¹ Приложените снимки од *Скопскиот празничен минеј* се дигитални факсимили од снимениот изворен ракопис на линкот: <http://digital.nationallibrary.bg/DWWebClient/IntegrationViewer.aspx?DWSubSession=33&v=1796> – чијашто адреса ни беше отстапена од колешките во Археографското одделение при Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методиј“ во Софија, а за што и во оваа пригода им изразуваме професионална благодарност.

Лист 114а

Ilija Velev

**The Original Slavic Literary Works in the *Skopje Festal Menaion*
from the Early 13th Century**

(Markers of the cultural-historical destination of the Cyril and
Methodius route)
(Summary)

The *Skopje Festal Menaion* from the early 13th century is a unique cultural component of the Old Slavic literary monuments that have their origins in Skopje and Skopje region. Given its significance for the development of all-Slavic enlightenment, we consider it as an essential marker of the cultural-historical destination from Ss. Cyril and Methodius Route. The most represented copies of original Slavic literary works, composed by Cyril and Methodius students such as Clement of Ohrid and Constantine Presbyter, along with other anonymous hymnographers – their followers of the all-Slavic enlightenment, are found in this significant Macedonian liturgical collection. We are discussing authentic Slavic church poetry composed in the Ohrid hymnographic school of Saint Clement, which reflected the qualities of the Western Byzantine liturgical tradition, whose spiritual core was Thessaloniki.

Key words: manuscript literary heritage, *Festal Menaion*, Slavic hymnography, Ohrid hymnographic school, Ss. Cyril and Methodius Route

Peter Ivanič
Martin Hetényi
Jozef Filo
Hilda Kramáreková
Alfred Krogmann
Terézia Zaujecová

930.85(437.6):910.4]:27-36:929Кирил, Св.
930.85(437.6):910.4]:27-36:929Методиј, Св.

THE CYRIL AND METHODIUS ROUTE IN SLOVAKIA – HISTORICAL AND CULTURAL REFLECTIONS ON ITS CREATION

Key words: Cyril and Methodius Route, tourism, Nitra Self-Governing Region, university education and research

Introduction

The Cultural Routes Program launched by the Council of Europe in 1987 was established to explore the role of European heritage in shaping a shared cultural identity. It is an effort to trace how the cultural histories of individual European nations contribute to a collective cultural legacy, encompassing both space and time (Cultural Routes of the Council of Europe Programme. 2025). A European Cultural Route is a thematic itinerary traversing one or multiple countries or regions, which

is built around the historically, artistically or socially significant themes of pan-European relevance (Berti, 2015). In 2021, the Cyril and Methodius Route was formally recognized as part of this program, symbolizing the lasting influence of the Byzantine missionaries, Sts. Cyril and Methodius, across Europe. The development of this route is overseen by the association European Cultural Route of Sts. Cyril and Methodius, with a Permanent Secretariat in Zlín, Czech Republic (Cyril and Methodius Route 2025). A pivotal role in advancing this Cultural Route has been played by sever-

al institutions from Slovakia, such as Constantine the Philosopher University (CPU) in Nitra in partnership with other stakeholders, including the University Network for the Study of Cultural Routes (<https://www.coe.int/pl/web/cultural-routes/university-network>). The aim of this paper is to analyze the potential for the development of regional religious tourism in the Nitra Self-Governing Region (Slovakia) through the activities on the Cyril and Methodius Route in selected locations. The paper also provides a description of education of Slovak university students, sheds some light on the research and practice in regional development in this field, and it also provides examples of good practice as evidence of the living Cyrillo-Methodian heritage.

Historical and cultural significance of Slovakia and the Nitra Self-Governing Region

Slovakia's cultural landscape is deeply rooted in the legacy of Sts. Cyril and Methodius who introduced Christianity to the Slavic peoples. This influence is particularly evident in the Nitra Diocese, which traces its origins to 880 AD when Pope John VIII established the Nitra Diocese at the request of Prince Svätopluk. Slovakia's religious demography is predominantly Roman Catholic (75%), with other minority religions such as Greek Catholics (15%), Orthodox Christians (8%) and Lutherans (1%) (Nemčíková, Oremusová, Krogmann and Havlíček 2023).

The Cyril and Methodius Route has significant potential in promoting the Slovakia's rich cultural heritage. This heritage is manifested in tangible and intangible forms in multiple regions in Slovakia, including notable archaeological sites from the Great Moravian period, such as Nitra, Bratislava, Devín, Bojná and Kopčany. Alongside these sites, Slovakia is home to numerous historical institutions and landmarks dedicated to the legacy of Cyril and Methodius (Ivanič, Kramáreková and Hetényi 2023).

Since 1989, there has been a resurgence in the veneration of Sts. Cyril and Methodius, reflected in the construction of numerous sacral buildings dedicated to these saints. From a modest 42 buildings in 2009, the number has grown to 106 (Nemčíková Krogmann, Oremusová, Ambrosio and Mróz 2020), underscoring the continuation of cultural and religious significance of their legacy in Slovakia.

With a population of 668,301 citizens (as of December 31, 2023), the Nitra Self-governing Region (Fig. 1) constitutes 12.3% of the total population of Slovakia, ranking fifth in population size after the Prešov, Košice, Bratislava and Žilina Region. The region also reflects the national averages in religious composition, with 61% of the population identifying as Roman Catholic, followed Lutheran (3%) and unaffiliated (23%) residents (Štatistický úrad Slovenskej republiky 2024).

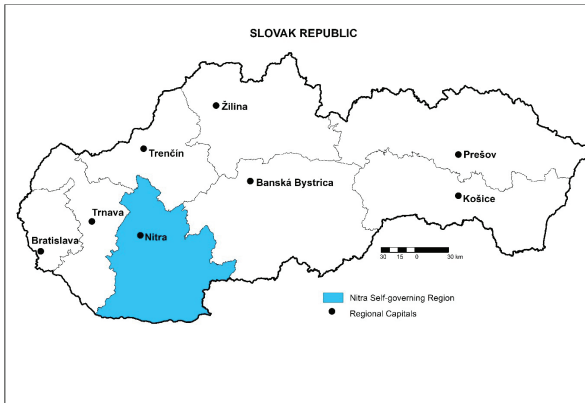

Figure 1 - Position of the Nitra Self-Governing Region in the Slovak Republic (author: Daša Oremusová, 2024)

The Nitra Self-Governing Region is geographically diverse, consisting of 354 municipalities, 338 of which are rural and 16 urban. Tourism in the region is predominantly revolving around leisure activities such as thermal spa tourism, water tourism, cycling and hiking. Despite the rich potential for tourism, the Nitra Self-Governing Region remains one of the less-visited areas in Slovakia. In 2023, the region was visited by a mere 289,770 visitors, representing 5.06% of Slovakia's total visitors, and it reported 769,349 overnight stays, which equates to 5.18% of the national total. It should also be noted that a sizable proportion of the visitors were domestic (69.2%) and only 30.8% of the total number of visitors came from abroad (Štatistický úrad Slovenskej republiky 2024).

Opportunities for the development of religious tourism on the Cyril and Methodius Route

The Nitra Self-Governing Region is home to several key centers of religious tourism, especially in the urban and rural settlements with Marian and Cyrillo-Methodian traditions of national and supra-regional importance. Four institutions in Nitra are members of the Association of the European Cultural Route of Sts. Cyril and Methodius, contributing significantly to the development of this Cultural Route. Noteworthy activities in the region include the International Cultural Festival “Nitra, Dear Nitra”, which incorporates various cultural, spiritual, educational and historical components. These activities –ranging from the Cyril-Methodius National Pilgrimage to historical reenactments and exhibitions –serve as a platform for promoting Slovakia's Cyrillo-Methodian heritage, fostering intercultural dialogue and cooperation across local, national and international levels.

In terms of financial support, the Nitra Self-Governing Region has played a crucial role in sustaining the Cyrillo-Methodian initiatives. Between 2018 and 2024, the Region allocated €273,500 to support various activities tied to the Cyril and Methodius Route (Table 1). These investments are primarily directed towards the organization of pilgrimages, festivals (Table 2) and the promotion of the Route, reflecting the Region's commitment to preserving and enhancing the cultural and religious heritage of Cyril and Methodius.

Table 1 – Financing of the Cyrillo-Methodian activities by the Nitra Self-Governing Region in 2018 - 2024

Years	Membership fee paid to EKCSCM ¹ in Zlín (Czech Republic)	CMS and CMP ² support in Nitra (Slovakia)	Support for the EKCSCM entities in Nitra (Slovakia)	Total
2018	€ 5.000	€ 20.000	€ 0	€ 25.000
2019	€ 5.000	€ 20.000	€ 0	€ 25.000
2020	€ 5.000	€ 20.000	€ 0	€ 25.000
2021	€ 5.000	€ 20.000	€ 28.000	€ 53.000
2022	€ 5.000	€ 20.000	€ 28.000	€ 53.000
2023	€ 5.000	€ 20.000	€ 20.500	€ 45.500
2024	€ 6.500	€ 20.000	€ 20.500	€ 47.000
Total	€ 36.500	€ 140.000	€ 97.000	€ 273.500

Source: Nitra Self-Governing Region, 2024

Legend:

EKCSCM¹ – European Cultural Route of Sts. Cyril and Methodius

CMS and CMP² – Cyril and Methodius Festivities and Cyril and Methodius Pilgrimage

Table 2 – Financing of the Cyrillo-Methodian celebrations “Nitra, Dear Nitra” by the Nitra Municipal Office and Bishopric of Nitra in 2018 - 2024

Years	Promotion		Performances		Other (material, services...)		Total	
	€	%	€	%	€	%	€	%
2018	€ 6.173	12.9%	€ 12.351	25.8%	€ 29.417	61.4%	€ 47.942	100%
2019	€ 6.614	10.7%	€ 29.449	47.6%	€ 25.794	41.7%	€ 61.857	100%
2020	€ 2.498	11.0%	€ 7.378	32.4%	€ 12.895	56.6%	€ 22.772	100%
2021	€ 8.686	18.2%	€ 17.729	37.1%	€ 21.310	44.7%	€ 47.725	100%
2022	€ 5.889	13.0%	€ 27.950	61.8%	€ 11.419	25.2%	€ 45.259	100%
2023	€ 6.114	10.2%	€ 29.321	48,8%	€ 24.602	41,0%	€ 60.037	100%
2024	€ 8.713	10.1%	€ 39.116	45.2%	€ 38.735	44.7%	€ 86.564	100%
Total	€ 44.687	12.0%	€ 163.294	43.9%	€ 164.172	44.1%	€ 372.156	100%

Source: Nitra Municipal Office, 2024

Impact of religious tourism on local development: case studies

Two rural municipalities within the Nitra Diocese – Močenok and Pozba – are an example of the transformative power of religious tourism on local development.

Močenok, famed for its ties to St. Gorazd, a disciple of Sts. Cyril and Methodius, has evolved from a place of pilgrimage into a center of Christian theater, stealing the national spotlight. In 2024, the 32nd Christian Theater Festival in Močenok saw around 3,000 attendees, underscoring the Region's growing cultural significance.

Similarly, Pozba, a municipality known for its pilgrimage to the shrine of Our Lady of Sorrows, has gained recognition as a destination for pilgrims, attracting visitors from across Slovakia and neighboring countries, including Hungary and Romania.

Both municipalities rely heavily on the visibility generated by religious tourism, which in turn drives the development of infrastructure and bolsters local economies. However, there is currently a lack of systematic monitoring of the economic impacts of religious tourism at the regional level (Oremusová, Nemčíková, Petrikovičová, Kramáreková and Krogmann 2022).

Cultural routes in the education process at CPU Nitra

The concept of cultural routes, especially the Cyril and Methodius Route (C&M Route), has emerged as one of the key subjects in university education, which reflects the growing importance of

cultural heritage and tourism studies in modern academic curricula. These routes, encompassing both tangible and intangible cultural heritage, serve not only as physical paths but as conduits for understanding the historical, religious and socio-cultural landscapes. In this context, Constantine the Philosopher University (CPU) in Nitra has become a significant academic hub for researching and disseminating the knowledge on cultural routes, fostering both theoretical understanding and practical applications in the fields of history, geography, tourism and regional development.

The study of cultural routes, including the C&M Route, is integrated into the curricula of several departments and institutes within CPU, spanning across multiple faculties. The university's approach to this phenomenon is interdisciplinary, engaging diverse academic fields to provide the students with a well-rounded education in cultural heritage, tourism and regional development.

1. Faculty of Arts

- Institute for Research of Constantine and Methodius's Cultural Heritage: This institute focuses specifically on the cultural impact of Sts. Cyril and Methodius, examining their role in the Christianization and cultural development of Central and Eastern Europe. The research conducted at this institute explores the legacy of the Cyrillo-Methodian tradition, including their linguistic, religious and educational contributions, all of which are essential for a broader understanding of the implications of this Cultural Route.

- Department of History: Within this department, the courses related to ancient and medieval history of Central Europe explore the formation of early Christian states, including the Great Moravian Empire, and the impact of Sts. Cyril and Methodius. Students engage with primary and secondary sources to analyze the historical context and long-term influence of these personalities on European culture, particularly through the optics of the Cultural Route.
- Institute of Culture and Tourism Management, Cultural Studies and Ethnology: This department bridges cultural theory with practical applications in tourism. Students learn about the intersections between culture, heritage and tourism and acquire the necessary skills to promote and manage cultural routes effectively. The inclusion of cultural routes in courses such as “Cultural Tourism” and “Management of Cultural Heritage” enables the students to critically assess the role of cultural heritage in shaping the practices in modern tourism.

2. Faculty of Natural Sciences and Informatics

- Department of Geography, Geoinformatics and Regional Development: Geospatial analysis and regional development are key areas of concern at this department. By utilizing geographic information systems (GIS) and spatial analysis techniques, students learn to map and assess

the potential of cultural routes for regional development. The geographical study of cultural routes encompasses elements such as accessibility, infrastructure and the socio-economic impact of cultural tourism, offering valuable insights into the development of sustainable tourism.

3. Faculty of Central European Studies

- Department of Tourism: This department provides the students with in-depth knowledge of the tourism industry, with a particular focus on cultural and religious tourism. Through courses such as “Tourism and Cultural Heritage”, students explore how cultural routes such as the C&M Route serve as key attractions within the broader tourism sector. Students are equipped with the skills to design, manage and promote tourism experiences that highlight the historical and cultural significance of these routes, fostering a sustainable and meaningful approach to tourism.

The education about cultural routes at CPU takes multiple forms, both within the university and beyond. The university employs a wide range of teaching methodologies to ensure that students gain theoretical knowledge and develop practical skills necessary for the professional use of cultural heritage studies.

1. On-campus teaching:

- Lectures and seminars: The courses dedicated to cultural routes and

heritage tourism, such as Ancient History of Slovakia, Popularization of History and Geography of Tourism, are taught in the form of lectures, discussions and seminars. These courses offer students a deeper understanding of the historical, cultural and geographical aspects of the routes, encouraging them to engage with complex questions regarding the preservation of cultural heritage, management of tourism and the role of cultural routes in fostering a cross-cultural dialogue.

- Academic Outputs: The students are often required to produce seminar papers, Bachelor's theses and Master's theses that focus on cultural routes, demonstrating their ability to apply academic research to real-world tourism and challenges in the management of cultural heritage. Many of these projects analyze the significance of routes such as the C&M Route in the context of sustainable tourism, conservation of cultural heritage and local development.
2. Off-campus teaching:
- Field Trips and Excursions: Practical learning experiences are integral to the approach the university takes to education about cultural

routes. Through field excursions, the students visit key cultural sites on the C&M Route where and observe the management and preservation efforts. These excursions provide an invaluable real-world context, enabling the students to connect theory with practice.

- Internships and practice: The students also participate in internships and field practice within the organizations working in local tourism, cultural heritage institutions and regional development agencies. For instance, the students may assist in creating promotional materials, conducting visitors surveys, or participating in the development of strategies for sustainable tourism of the cultural routes. This hands-on involvement fosters an understanding of the practical challenges involved in the management and promotion of cultural heritage sites, particularly those associated with religious and historical tourism (for more information, see the Constantine the Philosopher University website: <https://www.ukf.sk/>)

Bridging theory and practice: the role of the National ECRCM Coordinator

A concrete example of how the CPU's academic approach aligns with practical application is the role of the National Coordinator of the C&M Route, who happens to be a CPU graduate. The coordinator's responsibilities include overseeing the development and promotion of the Cultural Route in Slovakia, working closely with local municipalities, cultural institutions and tourism organizations. This role exemplifies the integration of academic knowledge into real-world scenarios where the graduates are actively involved in the management of cultural routes, contributing with their expertise to the development of practices in sustainable tourism.

The close relationship between the university and the National Coordinator's Office also reflects the broader trend of academic institutions providing critical support to cultural initiatives, such as the C&M Route, which require both intellectual input and practical management. The ongoing cooperation between academia and local authorities demonstrates the potential for the university students to engage in meaningful applied research and contribute to the preservation and promotion of cultural heritage. This extended and scientifically enriched version includes further details on the academic framework, pedagogical approaches and practical links between university education and the management of cultural routes, focusing on the C&M Route. It emphasizes the interdisciplinary nature of the subject and the hands-on skills that the students gain throughout their studies.

The Cyril and Methodius Route as a research topic at CPU Nitra

Since the early 2000s, Constantine the Philosopher University in Nitra has become a notable center for the research of cultural routes and religious tourism, with the Cyril and Methodius Route as a focal point of study. The research focus is on several areas, including the historical development of pilgrimage sites, their spatial expansion after 1989, infrastructure development in the post-socialist context and the socio-cultural perceptions of religious tourism by the pilgrims and local communities. Furthermore, the focus is on the potential for regional development of religious tourism and cultural routes, focusing on how such initiatives can contribute to sustainable development in the relevant regions (Ivanič, 2024; Petrikovičová, Grežo, Petrovič, Judák and Maturkanič, 2024; Kramáreková, Petrikovičová, Krogmann, Grežo 2023; Krogmann, Kramáreková, Petrikovičová, Grežo and Mróz, 2023; Mróz, Krogmann, Nemčíková and Oremusová, 2021; Krogmann, Kramáreková and Petrikovičová 2020).

A significant part of the University's research efforts on the Cyril and Methodius Route has been devoted to its involvement in international and national research projects, which explore various dimensions of cultural tourism, particularly in the context of European integration and sustainability. One of the most prominent research initiatives in this area was Project Horizon 2020 – SPOT - Social and Innovative Platform on Cultural Tourism and its Potential Towards Deepening Europeanisation (2020 – 2022). This project was part of

a broader effort to analyze and expand the role of cultural tourism in Europe and Israel. The project generated 15 case studies across Europe and Israel, each offering unique insights into the challenges and opportunities related to the development of cultural tourism. These case studies have contributed to a comprehensive knowledge base that covers various aspects of cultural tourism, ranging from best practices in cooperation to the sustainable development strategies for the tourism industry.

The SPOT project has built a robust platform for the exchange of knowledge among various stakeholders, including researchers, policymakers, tourism professionals and local governments. The resulting repository of best practices from the project offers an invaluable insight into enhancing the quality of cultural tourism. This repository serves as a guide to improving the success of initiatives in tourism, offering practical recommendations for the sustainable growth of the sector. Furthermore, the support activities within the project are designed to help the stakeholders in tourism and cultural heritage to access essential policy recommendations and implementation strategies, covering a wide range of areas from the initial formulation to the monitoring and evaluation of projects in cultural tourism. For those involved in the development of initiatives in cultural tourism, the SPOT project serves as a critical source of guidance and resources for a high-quality project execution (for more information, see the project website at <https://www.spotprojecth2020.eu/>).

In addition to the SPOT project, two important national research projects at CPU Nitra are currently underway, addressing the intersection between

religious tourism, regional development and preservation of cultural heritage:

1. Religious Tourism in Slovakia and its Potential for Regional Development (Ministry of Education, Research, Development and Youth of the Slovak Republic – Cultural and Educational Agency under Contract No. KEGA 032UKF-4/2024): This project aims to create an in-depth, comprehensive publication documenting the pilgrimage sites and routes in Slovak dioceses. It will provide a detailed overview of the historical, geographical and cultural significance of these sites, filling a notable gap in scholarly literature. This publication will be a valuable scientific resource and an important tool for educational purposes, advancing academic programs in geography, history, religious studies and tourism. In addition to its academic value, the publication will serve the public and professional sectors, such as tourism organizations, government bodies and church institutions, providing them with a comprehensive understanding of Slovakia's religious heritage and its potential role in regional development.
2. Religiosity and the Values of Sustainability (Slovak Research and Development Agency under Contract No. APVV22-0204): This project seeks to explore the interconnectedness of religiosity and cultural values in the context of sustainability. Specifically, it aims to define the relationships between primary, secondary, cultural, and

ethical values, and how these interconnect with religious beliefs and practices. This project is of particular relevance to the Cyril and Methodius Route, as it will assess how religious values can contribute to promoting a sustainability paradigm within cultural tourism. Furthermore, it investigates how religious practices and values, rooted in Christian traditions, can be integrated into the Council of Europe's cultural routes, contributing to the sustainable development of tourism while enhancing the preservation of cultural heritage and fostering cross-cultural dialogue.

These research initiatives at CPU Nitra significantly contribute to the scientific understanding of religious tourism and cultural routes. The Cyril and Methodius Route serves as a core subject of study, as it embodies the intersection of historical legacy, religious significance and development of tourism in Europe. These research projects aim to deepen the understanding of how such routes can be leveraged for regional development while promoting sustainable cultural tourism. Moreover, they underscore the relevance of religious and cultural heritage in shaping modern European identities and fostering European integration through the preservation of common cultural roots.

The findings from these research projects are not only instrumental in advancing academic knowledge, but also hold practical implications for policy development, management of tourism and preservation of cultural heritage. By linking scholarly research with real-world applications, the research on the Cyril and Methodius Route at CPU

Nitra offers a framework for the sustainable management of cultural routes, making a substantial contribution to the European cultural landscape and supporting the realization of shared European values in the context of cultural tourism.

Expanding the discussion on relevant contemporary challenges

Cultural routes are also linked to relevant contemporary challenges from the perspective of research, education, tourism and protection of heritage, of which the following can be mentioned.

- **Importance of digital transformation in cultural routes**

The role of digital technologies in the tourism sector has never been more evident, particularly in the development of cultural routes. By embracing digital platforms, cultural routes can improve accessibility, provide information in real-time and enhance the overall tourist experience. Virtual reality tours, mobile applications and social media engagement allow a broader audience to access the Sts. Cyril and Methodius Route irrespective of geographical barriers. Digital tools also support the initiatives in smart tourism, ensuring sustainability and efficiency in the management of cultural heritage sites (Berti, 2015: 14-22).

- **Multidisciplinary research approach**

The study of cultural routes requires a multidisciplinary approach, drawing from diverse fields such as history, geography, management of cultural heritage and social sciences. To properly understand the impact and potential of the Sts. Cyril and Methodius Route, it is necessary to conduct

research with a consideration to its historical and contemporary significance. Researchers at Constantine the Philosopher University have integrated approaches from various disciplines to assess the cultural, economic and social impacts of such routes on the regional development, preservation of cultural heritage and tourism (Ivanič, Kramáreková, Krogmann, Grežo and Petrikovičová 2023).

- **Support for regional communities through cultural routes**

The cultural routes, such as the Sts. Cyril and Methodius Route, offer significant potential for regional development, particularly in rural and underdeveloped areas. The economic benefits are manifold, ranging from the creation of jobs in tourism and hospitality, to promoting local crafts, gastronomy and services. In addition to the economic aspects, cultural routes also strengthen local identity, promote the community spirit and support the preservation of cultural heritage. Research on the role of such routes in regional development emphasizes the importance of a community-based approach in the management of tourism where local stakeholders are actively involved in the decision-making processes (Krogmann, Ivanič, Kramáreková, Petrikovičová, Petrovič and Grežo 2021).

- **International cooperation for cultural routes**

Cultural routes are inherently transnational and their success depends on the collaboration between different countries and institutions. The Sts. Cyril and Methodius Route is an example of the benefits of cross-border cooperation, connecting multiple nations and facilitating cultural exchanges. Through partnerships with local and re-

gional stakeholders, including the municipalities, tourism organizations and cultural institutions, the route enhances European integration by promoting a shared cultural heritage. Furthermore, international cooperation ensures that the route remains sustainable, with collective management strategies focused on preserving the cultural assets and fostering a long-term development of tourism (Špaček, 2021).

- **Sustainable development and protection of cultural heritage**

The concept of sustainable development is integral to the success of cultural routes. If not properly managed, cultural tourism can lead to the degradation of heritage sites and the loss of authenticity. Therefore, the routes such as the Sts. Cyril and Methodius Route must be developed with sustainability in mind, promoting the protection of tangible and intangible heritage. The strategies in sustainable tourism must consider environmental, social and cultural aspects to ensure that future generations can also benefit from these routes. This includes responsible tourism practices, which are promoted through educational campaigns and collaboration with local communities (Ambrósio, Fernandes, Krogmann, Leitão, Oremusová and Šolcová, 2019).

Conclusion

The 2022-2030 International Strategy for the Development of the European Cultural Route of Sts. Cyril and Methodius defines a comprehensive vision for the Route's future, aiming to create a sustainable and culturally rich pathway that not

only celebrates historical heritage but also serves as a means to strengthen European identity and unity. This strategy builds on the thousand-years-old traditions of the Slavic nations, emphasizing their pivotal role in shaping the European civilization. The development of this Cultural Route is essential not only for the protection and expansion of historical heritage but also for its modern reinterpretation in the context of contemporary European values, which are detrimental to building a Europe that promotes tolerance, understanding and cultural dialogue. As cultural and spiritual icons, Cyril and Methodius played a key role in the formation of European identity – not only among the Slavic nations, but also in the broader European context. Their mission can be seen as the beginning of intellectual, religious and cultural exchange, which continues to evolve today. Their contribution remains evident in the values that currently define modern Europe: mutual understanding, respect, education and ethical responsibility. Therefore, this strategy focuses not only on the physical connection of the historical sites and monuments, but also on enriching and expanding the positive European values, which are passed on through cultural exchanges, educational initiatives and development of sustainable tourism.

Various aspects must be integrated and considered in the development efforts of the Route, such as research and innovation, protection and interpretation of cultural heritage, contemporary cultural and artistic practices, and, last but not least, the creation of conditions for intercultural and educational exchanges for young Europeans. This not only enables the development of sustainable

tourism, but also has a positive impact on the local communities, regional development and the revitalization of cultural identity. In doing so, the cultural routes turn from mere platforms for the promotion of historical values to a tool for international cooperation and cultural interchange between different nations and cultures in Europe. The re-certification of the Route in 2025 will be a critical moment, confirming its legitimacy and importance among the European Cultural Routes, and opening up new opportunities to strengthen the cooperation between the member states of the Council of Europe and other regional partners. This will provide a fresh momentum for the expansion of the network and creation of new partnerships among the organizations and institutions involved in cultural heritage, research, education and sustainable development.

Based on the development areas outlined above, such as research and development, enhancement of memory and history, contemporary cultural and artistic practices, cultural exchanges for youth and development of sustainable cultural tourism, it is all too clear that the C&M Route will continue to play an essential role in supporting cultural diplomacy and fostering stronger cultural ties across Europe. These development areas will not only strengthen the mutual understanding between the nations but also support the sustainable growth of local economies and tourism in regions historically and culturally linked to this Route. In the long run, the C&M Route will undoubtedly become one of Europe's key cultural routes by 2030, celebrating the past and actively contributing to the formation of a shared European identity. By pro-

moting cultural exchange, education and sustainable tourism, this Cultural Route will serve as an important tool for strengthening European integration and unity. The C&M Route will continue

to inspire future generations, providing them with values defined by shared history and cultural heritage, and thus contribute to a peaceful and prosperous Europe.

References

- Ambrósio, Vítor, Fernandes, Carlos, Krogmann, Alfred, Leitão, Isolda, Oremusová, Daša and Šolcová, Lucia. 2019. From church perseverance in authoritarian states to today's religious inspired tourism, 2019. DOI 10.25145/j.pasos.2019.17.074. In *Pasos-Revista de Turismo y Patrimonio Cultural*. ISSN 1695-7121, 17 (5), pp. 1065-1078.
- Annual report 2023. *The European Cultural Route of Saints Cyril and Methodius*. Zlín: The European Cultural Route of Saints Cyril and Methodius. 2024
- Berti, Eleonora. 2015. Defining the cultural routes of the Council of Europe. In *Cultural Routes Management: from theory to practice*. Strasbourg: Council of Europe, pp. 14-22
- Cultural Routes of the Council of Europe programme. 2025. Available at: <https://www.coe.int/en/web/cultural-routes>
- Cyril and Methodius Route. 2025. Available at: <https://www.cyril-methodius.eu/>
- Ivanič, Peter. 2024. *The Life of St. Constantine-Cyril and the Veneration of His Relics*. Roma: Istituto Storico Slovacco di Roma, Pontificio Istituto Slovacco dei Santi Cirillo e Metodio. ISBN 979-12-210-6352-3
- Ivanič, Peter, Kramáreková, Hilda and Hetényi, Martin. 2023. Modern dimensions of Sts. Cyril and Methodius and their heritage in Slovakia. DOI 10.59076/2815-3855.2023.33.19. In *Kirilo-metodievski studii*. - ISSN 0205-2253, 33, pp. 321-338
- Ivanič, Peter, Kramáreková, Hilda, Krogmann, Alfred, Grežo, Henrich and Petrikovičová, Lucia. 2023. Potential of the European Cultural Route of Saints Cyril and Methodius for the Development of Cultural Tourism. In *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*, 11 (4). <https://doi.org/10.21427/9JV1-NX88> DOI 10.21427/9JV1-NX88. <https://arrow.tudublin.ie/cgi/viewcontent.cgi?article=1940&context=ijrtp>
- Kramáreková, Hilda, Petrikovičová, Lucia, Krogmann, Alfred and Grežo, Henrich. 2023. The pandemic as a challenge for the diversification of tourism, 2023. DOI 10.3727/109830422X16600594683409. In *Tourism Culture & Communication*. ISSN 1098-304X, 23 (2-3), pp. 151-162
- Krogmann, Alfred, Ivanič, Peter, Kramáreková, Hilda, Petrikovičová, Lucia, Petrovič, František and Grežo Henrich. 2021. Cultural Tourism in Nitra, Slovakia: Overview of Current and Future Trends, 2021. DOI 10.3390/su13095181. In *Sustainability*. ISSN 2071-1050, 13 (9), pp. 1-12
- Krogmann, Alfred, Kramáreková, Hilda and Petrikovičová, Lucia. 2020. *Religiózný cestovný ruch v Nitrianskej diecéze = Religious tourism in the Nitra Diocese*. Nitra: UKF v Nitre. ISBN 978-80-558-1652-4.

- Krogmann, Alfred, Kramáreková, Hilda, Petrikovičová, Lucia, Grežo, Henrich and Mróz, Franciszek. 2023. Religious Routes in Slovakia, 2023. DOI 10.17846/CL.2023.16.1.78-91. In *Konstantinove Listy = Constantine's Letters*. ISSN 1337-8740, 16 (1), pp. 78-91
- Mróz, Franciszek, Krogmann, Alfred, Nemčíková, Magdaléna and Oremusová, Daša. 2021. Religious and museum tourism to Museum of the Holy Father John Paul II Family Home in Wadowice (Poland), 2021. DOI 10.24917/20801653.354. In *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego: Studies of the Industrial Geography Commission of the Polish Geographical Society*. ISSN 2080-1653, 35 (4), pp. 145-162
- Nemčíková, Magdaléna, Krogmann, Alfred, Oremusová, Daša, Ambrosio, Vitor and Mróz, Franciszek. 2020. Sts. Cyril and Methodius and Their Reflection in the Landscape of Slovakia, 2020. DOI 10.17846/CL.2020.13.1.224-236. In *Konstantinove Listy = Constantine's Letters*. ISSN 1337-8740, 13 (1), pp. 224-236
- Nemčíková, Magdaléna, Oremusová, Daša, Krogmann, Alfred and Havlíček, Tomáš. 2023. Religious affiliation in Czechia and Slovakia: Comparison and regional differentiation, 2023. DOI 10.31577/geogrcas.2023.75.4.20. In *Geograficky casopis*. ISSN 0016-7193, 75 (4), pp. 409-427
- Oremusová, Daša, Nemčíková, Magdaléna, Petrikovičová, Lucia, Kramáreková, Hilda and Krogmann, Alfred. 2022. *Rozvoj obcí v Nitrianskej diecéze v kontexte religiózneho turizmu = Development of municipalities in the Nitra Diocese in the context*, 2022. DOI 10.5817/CZ.MUNI.P280-0068-2022-48. Available at: <https://munispace.muni.cz/library/catalog/chapter/2157/679>
- Petrikovičová, Lucia, Grežo, Henrich, Petrovič, František, Judák, Viliam and Maturkanič, Patrik. 2024. Pilgrimage tourism as one of the tools of regional development, 2024. In *Acta Missiologica*. ISSN 1337-7515, 18, (1), pp. 148-155.
- Project Horizon 2020 – SPOT - Social and Innovative Platform on Cultural Tourism and its Potential Towards Deepening Europeanisation. Available at: <http://www.spotprojecth2020.eu>
- Štatistický úrad Slovenskej republiky. 2024 = Statistical Office of the Slovak Republic. 2024. Available at: <https://www.statistics.sk>
- Špaček, Ondřej. 2021. The European Cultural Route of Saints Cyril and Methodius Development Strategy 2030. Available at: <https://www.cyril-methodius.eu>

This study was made possible thanks to the Slovak Research and Development Agency No. APVV22-0204 (Religiosity and the values of sustainability) and by grant of the Cultural and Educational Grant Agency of the Ministry of Education, Research, Development and Youth of the Slovak Republic No. KEGA 032UKF-4/2024 (Religious tourism in Slovakia and its potential for regional development).

**Петар Иванич
Мартин Хетењи
Јозеф Фило
Хилда Крамарекова
Алфред Кругман
Терезија Заујецова**

**Европската културна рута на Светите Кирил и Методиј во
Словачка – историски и културни рефлексии на нејзиното
создавање
(Резиме)**

Наследството на св. Кирил и Методиј е дел од културното богатство на повеќе народи и земји, меѓу кои спаѓа и Словачка. Во Словачка тоа е историски поврзано со активностите на словенските апостоли на територијата на Велика Моравија во 9. век. Кирилометодиевското наследство има претрпено неколку трансформации во Словачка, кои произлегле од неговата употреба и адаптирање во одредени временски периоди. Во моментот, најважниот поттик за развој на модерна перцепција на силно присутното трајно наследство на покровителите на Европа е сертификацијата на рутата на Кирил и Методиј како Културна рута на Советот на Европа. Во овој труд авторите се занимаваат со почетоците на оваа културна рута во Словачка и во регионот на Нитра, обележувањето на патеките за ацилак и информативните пунктови, соработката со членовите на здружението „Европска културна рута на светите Кирил и Методиј“ и со работата на националниот координатор. Авторите презентираат како постојните фестивали, цркви, мошти на Свети Константин – Кирил може да се искористат за развој на културната рута.

Клучни зборови: рута на Светите Кирил и Методиј, туризам, Нитрански самостоен регион, универзитетско образование и истражување

Slavia Barlieva

930.85(497):910.4]:27-36:929Кирил, Св.
930.85(497):910.4]:27-36:929Методиј, Св.

OPPORTUNITIES FOR CREATING A BALKAN PART OF THE CULTURAL ROUTE “SS CYRIL AND METHODIUS” OF THE COUNCIL OF EUROPE

Key words: SS Cyril and Methodius, Seven Saints, the Balkans, Cultural Route “SS Cyril and Methodius”, statistics on tourism, cultural heritage

The Balkan Peninsula is a distinct geographical region in south-eastern Europe, and the countries that are typically considered part of the Balkan Peninsula include Albania, Bosnia and Herzegovina, Bulgaria, Croatia, Kosovo, Montenegro, North Macedonia, Romania, Serbia, and Slovenia, with portions of Greece and Turkey also included (Danforth, 2025). At no point in history has it been easy to define the Balkans in any other than geographic terms (and, again, even that approach can be problematic). Johann August Zeune was the first to propose the name „Balkan Peninsula“ (*Balkanhalbinsel*) to describe the region between the Black Sea and the Adriatic. Even nowadays, there is no universal definition of the Balkans, but this vast area consists of ca. 466 877 km² with 70 million inhabitants. The whole region might be

considered traditionally touristic, although tourism is not evenly developed. The World Travel & Tourism Council (WTTC) survey on the Economic Impact of Travel and Tourism (Survey May 2024) gives a particular idea about the differences in the impact of tourism in the countries on the Balkan peninsula. The Travel&Tourism Development Index 2024, covering 119 economies, shows the following Economy rank and overall score for the region:

21 Greece – 4,52; 29 Türkiye 4.39;
40 Bulgaria 4.25; 42 Slovenia 4.22;
43 Romania 4.19; 46 Croatia 4.13;
60 Montenegro 3.96; 90 Bosnia and
Herzegovina 3.51; 87 North Macedonia
3.53¹

¹ WEF_Travel_and_Tourism_Development_Index_2024, p. 11. Kosovo is not included.

Having in mind that all of the countries mentioned above more or less actively promote, track and invest in the development of the T&T sector; that they have well-developed transportation and tourist infrastructures and services, and they rejoice in amazing natural and cultural resources², one could be convinced that the area has massive potential for developing cultural tourism and are highly suitable for creating cultural routes or parts of them. This is especially true for the European cultural route of St. Cyril and St. Methodius. The region shows the rich and diverse nature of the heritage of Cyril and Methodius in all its displays – monuments of the sacred cult of the Holy brothers, secular manifestations of respect for them, and reflections on their work in the modern world. Geographically, they are spread in the whole area and even unevenly distributed, they are not missing in any Balkan country³.

Confessors equal to the Apostles, patron saints of Europe, teachers of the Slavs, inventors of the first Slavic alphabet, fathers of the Slavic literacy – these are the siblings SS Cyril and Methodius from Thessalonica. Their worship is one of the most meaningful phenomena in the cultural tradition of Central and Eastern Europe. Since 1980, they have

been officially identified as pan-European when Pope John Paul II declared them as patron saints of Europe, but first and foremost, they are now regarded as an enduring symbol of intellectuality. Individual nations have appropriated their cultus differently and at different times as part of their struggles for independence or recognition, or in defending public positions and national values. Now, the chance is emerging to explain Cyrillo-Methodian heritage as a common European value, promoting religious tolerance, cultural equality, and understanding of European cultural history and identity. The European Cultural Route (ECR) of Cyril and Methodius can be a powerful instrument in this perspective.

The route was certified as a Cultural Route of the Council of Europe after a double review process, due to the need for improvements in the application documentation. A key observation from the EPA Secretariat was the route's weak network and the limited number of reference points in its framework. The efforts of the Permanent Secretariat of ECRSCM Association⁴ and the achieved internationalization, although limited, have been recognized by the Council, and the route was certified in 2021. After the idea for a possible Balkan part

² They are the s. c. Travel & Tourism Resources, the principal “reasons to travel” to a destination and consist of some pillars, the main of which are: Natural Resources, defined in terms of landscape, natural parks and the richness of the fauna. To an extent, this pillar captures how natural resources are promoted rather than the actual existing natural heritage of a country ; Cultural Resources such as archaeological sites and entertainment facilities. To an extent, this pillar captures how cultural resources are promoted and developed rather than the actual existing cultural heritage of a country; (TTDI 2024, p. 9)

³ The Cyrillo-Methodian places of memory are more numerous and authentic on the Balkan Peninsula as in the other parts of the route – cf. [Barlieva, 2020].

⁴ ECRSCM Association - European Cultural Route of Saints Cyril and Methodius Association was founded in Zlín, CZ, in 2013.

of the European Cultural Route was presented at the conference, held in Skopje in 2024⁵, on the 8th and 9th of October 2024, the Managing Committee decided to establish a new body in the Association's organizational chart, named the International Balkan Route Development Committee. This was approved by Resolution 7 of the General Assembly Meeting on the 6th of November as a support for strengthening the connectivity across member countries. Although such a formation will only complicate the already unnecessarily cumbersome structure of the Association, we can accept it, albeit with reservations. Surely, the new Committee could hardly improve the management of the Association, nor its internationalization, but it could develop local networks and working groups. They could act in the prospect of all five priorities of the Council of Europe Cultural Routes: cooperation in research and development, improving memory and knowledge of history and European heritage, cultural and educational exchanges for young Europeans, contemporary cultural and artistic practices, and cultural tourism and sustainable cultural development⁶. By its nature, the Cyril and Methodius heritage is tangible and intangible and includes monuments of graphic culture, liturgical practice, temples and monasteries, archaeological reserves, old city districts, architectural ensembles, schools and universities, libraries and archives, public hol-

idays and folk customs. By the principles of the European cultural routes, cultural heritage sites not only can but must also include natural objects – natural parks or bio reserves, natural attractions, sights, wineries, etc. Of course, among the main points everywhere are the monuments of World Culture in the UNESCO World Heritage.

If we use the typology set up by the Institute of Cultural Routes in Luxembourg⁷, the Balkan part of the Cyril and Methodius Route could be described as a territorial network consisting of various bigger or smaller linear and territorial modules. Not a committee, but a real working group (National Working Group – NWG) of like-minded people could prepare an analysis of the existing sites and destinations related to the Cyril-Methodius legacy in the Balkan countries. Such research could result in an inventory of potential sites and destinations in each country of the Balkan Region, with particular attention to those countries not yet part of the Association “European Cultural Route of St. Cyril and Methodius”. Here, the cooperation of member organizations of the Association with potential future members would be of utmost importance. For example, the Cyril and Methodius Scientific Center has good contacts with the Institute of Byzantology of the Serbian Academy of Sciences, with the Center for Church Studies and with all members of the Pax Byzantino-Slava network, the

⁵ The International conference “The European Route of Saints Cyril and Methodius in the Cultural Heritage of Skopje and the Greater Skopje Area. Skopje”, 8th – 9th of October 2024”.

⁶ Resolution CM/Res(2013)67 revising the rules for the award of the “Cultural Route of the Council of Europe” certification (Adopted by the Committee of Ministers on 18 December 2013 at the 1187bis meeting of the Ministers’ Deputies), <https://rm.coe.int/16807b7d5b>.

⁷ The European Institute of Cultural Routes (EICR) is the technical agency of the Cultural Routes of the Council of Europe programme, where the Secretariat of the Enlarged Partial Agreement on Cultural Routes is located.

Thessaloniki History Center of the Municipality of Thessaloniki and the international Byzantine Thessaloniki network, Logos University and the University of New York in Tirana, the National Institute for Cultural Heritage and the National Library in Bucharest, the Institute of History in Zagreb and many others. All these contacts can be used for the Balkan part of the European Cultural Route „Cyril and Methodius“ and our numerous counterparts in Bulgaria. The members from Greece and North Macedonia also have plenty of contacts and could greatly expand the network, especially in the Western Balkans. The representatives of every participating country should make efforts to compile inventory “passports” for each of the proposed sites/destinations.

Since the natural and cultural heritage is often vulnerable to the impacts of modern development, the inventory should contain information about the condition of the monuments of cultural/natural heritage and the possible dangers to which they may be exposed as objects of tourism. In this aspect, we could use various studies of the European Parliament and the World Travel & Tourism Council. They highlight the uneven distribution of tourism’s economic benefits and identify some challenges that must be managed: alienated local residents, degraded tourist experiences, overloaded

infrastructure, damage to nature and threats to cultural heritage⁸.

International thematic hubs should be organized to enhance the presentation and communication of heritage (tangible or intangible), e.g. “The Route of the Apostles”; “The Route of the Disciples”; “The Alphabets”; “The Worship”; “The Day of Cyril and Methodius”, “The Alphabets & the written heritage – epigraphs, manuscripts, typographs” and others.

As settled up by the feasibility study for the entire route, the NWGS should identify the stakeholders in their own countries, once the various trace are identified:

- local communities/owners of cultural heritage objects and sites;
- touristic services providers such as hoteliers, restaurant owners, tourist guides, etc.
- tours operators and tourism agencies;
- local business;
- local authorities and regional public administration;
- local NGOs;
- educational institutions (schools, universities, etc.), research centres;
- visitors – different types of visitors: pupils, students, families, seniors, experts, researchers, etc.

⁸ Cf. Coping With Success: Managing Overcrowding in Tourism Destinations. World Travel & Tourism Council, 2017 <https://researchhub.wttc.org/product/coping-with-success-managing-overcrowding-in-tourism-destinations>; Peeters, P., Gössling, S., Klijs, J., Milano, C., Novelli, M., Dijkmans, C., Eijgelaar, E., Hartman, S., Heslinga, J., Isaac, R., Mitas, O., Moretti, S., Nawijn, J., Papp, B. and Postma, A., 2018, Research for TRAN Committee - Overtourism: impact and possible policy responses, European Parliament, Policy Department for Structural and Cohesion Policies, Brussels, 2018. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2018/629184/IPOL_STU\(2018\)629184_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2018/629184/IPOL_STU(2018)629184_EN.pdf)

- regional and national media. The website of the Association in Zlin could have an interactive cluster accessible to the NWGS for directly making proposals and sharing information for the project.

In the preparatory stage, it is essential to present the historical background of the project. Mobile posters or other exhibitions, documentaries, feature films, short stories, etc., presenting the entire area, could successfully draw attention to the project.⁹ Conferences, summer schools, and other scientific or informational events are also important for supporting interest in the route. Through such activities, we must facilitate the main objectives of the cultural route:

- Cooperation in research and development.
- Improving memory and knowledge of history and cultural heritage.
- Cultural and educational exchange for young Europeans.
- Contemporary cultural and artistic practices.
- Cultural tourism and sustainable cultural development.

An already “executed” small Balkan route on the steps of the Seven Saints was prepared as a mobile seminar for researchers, teachers, IT-specialists and touristic functionaries by the Cyrillo-Methodian Research Centre at BAS in 2023. It was tailored as a possible segment under the label “Travel and Pilgrimage”. The line settled was: Pliska-Veliki Preslav- Shoumen- Sofia- Skopie-

Ohrid- Ardenitza-Berat-Korca, matching the archaeological sites, churches and monasteries, monuments of fine arts, museums, archives, and others. All of them can be characterized as places of memory of the Holy Brothers Cyril and Methodius in all their displays – monuments of the sacred cult of the holy brothers, secular manifestations of respect for them, and reflections on their work in the modern world. The trail envisioned is dedicated to the memory of the Seven Saints on the Balkans. It follows the “places of memory” for the Seven Saints, marking events since the arrival of Cyril-Methodius students in Bulgaria after the collapse of their mission in Great Moravia and the prime of their cult in the Balkans. One of the goals of the Council of Europe’s cultural routes is the use of locations outside the beaten tracks. This short presentation will not present the well-known monuments, museums, and temples with which the route abounds. Instead, we will illustrate it only with images of the cult’s centres in the lands of the medieval Archdiocese of Ohrid, now belonging to Albania. We now also have full descriptions of these sites, since an extensive study on the topic was published last year by the Cyrillo-Methodian Research Centre (Зашев 2023; Зашев 2024), along with an interactive map of the sites¹⁰. After travelling from Pliska to Ohrid, the trip goes to the southwestern parts of the Ohrid Archbishopric, where for the first time a collective name designated the veneration for the Thessalonian Brothers and their disciples – Ἐπτάριθμοι, in the second half

⁹ Ibidem.

of the 17th century.¹¹ This region has many traces of the flourishing cult of the Seven Saints in a rich iconographic and liturgical tradition.

The first object of the route proposed is the Ardenitsa Monastery “Nativity of the Theotokos”¹² (Manastiri i Ardenices) in Albania, with the famous fresco of the Seven Saints and St. John Kukusel. It was depicted by the Korcha painters Konstantin and Atanas in 1743-1744 (Rousseva, 2014: 85) (Зашев, 2025, 148-151). The centric iconographic model used is the first, explicitly designated by the specific name of the group of saints – OI AΓIOI EΠITAPYΘMOI.

Fresco of the Seven Saints (Sedmochislenici) and St. John Kukuzel from the Church of the Nativity of the Virgin in Ardenitsa (Albania), depicted by Konstantin and Atanas, painters from Korcha. Photo S. Barlieva, 2023.

Almost the same iconographic model, more pyramidal, is used in the St. George Church in the village of Libofshë¹³ from 1782, marked by the in-

scribed names of the individual saints and of the entire group OI AΓIOI EΠITAPYΘMOI. The fresco is distinguished by a slight shift in the positions of the saints and differences in their designations (Rousseva, 2014, 86).

Not far from there¹⁴ is the church of St. Nicholas in Vanaj. In it we see an interesting iconographic solution in the fresco depicting St. Sedmochislenitsi. It was probably painted by the famous icon painters Georgi and Ioan Chetri in 1795, who replaced the image of St. Sava with that of St. Modest, probably at the request of the donors.

Mural of St. Sedmochislenitsi from the church of St. Nicholas in Vanaj (Русева, 2014, after Зашев, 2024, p.160).

In the Berat county, there are plenty of traces of the cult of the Seven Saints. Many have already been completely lost, others have been preserved only in literary and scientific descriptions, and others have been abandoned and severely damaged. A

¹¹ The name appears in the Short Life of St. John Vladimir (1690) and the Berat Service (1720). Cf. Бърлиева 2003, 680-683 & Barlieva 2017; Зашев 2024, 15.

¹² It is the only active monastery of the Albanian Orthodox Church.

¹³ Located northwest of the city of Berat near the Adriatic coast (Зашев, 2024, 15)

¹⁴ 4 km from Libofshë.

similar case is the Church of the Annunciation in Kozare. Built in the late 18th century, in 1963 it was declared a “cultural monument”; in the 80s, it was vandalised, plundered, and finally, on 14th August 2014, thoroughly torched.

The Seven Saints fresco in the Annunciation Church in Kozare. Painted in 1806 by John Chetiri and his son Nahum (Puceva, 2014, after Zashhev, 2024, p.162)

The city of Berat itself, a UNESCO World Heritage Site, and especially the Metropolitan Church “Assumption of the Virgin Mary” is a kind of centre of the cult of the Seven Saints. One of the first liturgical texts dedicated to the group of the Sedmochislenici was printed in Berat in 1720: *Ἀκολουθεία τῶν ἁγίων καὶ ἰσαποστόλων Ἑπτὰ Φωστήρων τῆς Βουλγαρίας, καὶ Δαλματίας. Κυρίλλου, Μεθοδίου, Κλήμεντος, Ναοῦμ, Γοράζδονος, Ἄγγελαρίου καὶ Σάββα. ΜΗΝΟΣ ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ ΕΙΣ ΤΑΣ κς*¹⁵ (Service of the holy equal-to-the-apostles, the Seven Saints of Bulgaria and Dalmatia, Cyril, Methodius, Clement, Naum, Gorazd, Angelarius and Sava. Month of November, 26th). Local traditions connect the Metropolitan Church of the Assump-

tion of the Holy Virgin in Berat¹⁶ with the relics of St. Gorazd and St. Angelarius. Several artefacts are kept there, preserving the memory of St. Sedmochislenitsi: a reliquary (chest) with relics, two reliquaries in the form of metal shoes, two icons and a medallion on the wood-carved part of the iconostasis.

Image of St. Sedmochislenici from the Church of the Assumption of the Virgin Mary in Berat, placed in a medallion cut into the carved part of the iconostasis (Puceva, 2014; Zashhev, 2024)

The artifacts mentioned here are only a small part of those created in the Southwestern lands of the Ohrid Archbishopric, testifying to the imposition of St. Cyril and Methodius and their disciples as a common cult of the Holy Seven-Saints. They represent only a segment of an open structure which can be expanded to all Balkan countries and beyond to create a rich and authentic part of the Cultural Route “SS Cyril and Methodius” of the Council of Europe.

¹⁵ Zashhev 2024, 195-234.

¹⁶ Built in 1797.

References

- [Barlieva, S.] 2020. *Feasibility Study on the Cyril and Methodius Route in the Danube Region*. Council of Europe (<https://rm.coe.int/cyрил-methodius-study/16809ed713%0A%0A>), accessed April 2025
- Barlieva, S. 2017. “San Clemente di Ocrida nella tradizione in lingua greca”. IN: *Slavica Ambrosiana*, 7, Bulzoni Editore, 159-171.
- Coping With Success: Managing Overcrowding in Tourism Destinations*, 2017. London: World Travel & Tourism Council (<https://researchhub.wttc.org/product/coping-with-success-managing-overcrowding-in-tourism-destinations>), accessed April 2025.
- Danforth, L. and Jo. B. Allcock. 2025 *Balkans*. Chicago: Encyclopaedia Britannica: <https://www.britannica.com/place/Balkans>, accessed April 2025.
- Peeters, P., Gössling, S., Klijs, J., Milano, C., Novelli, M., Dijkmans, C., Eijgelaar, E., Hartman, S., Heslinga, J., Isaac, R., Mitas, O., Moretti, S., Nawijn, J., Papp, B. and Postma, A., 2018. *Research for TRAN Committee - Overtourism: impact and possible policy responses*, Brussels: European Parliament, Policy Department for Structural and Cohesion Policies.
- Бърлиева, С. 2003. “Служби за свети Седмочисленици”. *Кирило-Методиевска енциклопедия*. Т. 3. Академично издателство “Марин Дринов”. София, 680-683 (Barlieva, S. *Sluzhbi za sveti Sedmochislenici*. Kirilo-Methodievska enciklopedia. Т. 3. Akademichno izdatelstvo “Marin Drinov”, Sofia, 680-683).
- Зашев, Е. 2023. За най-ранната топография на култа към св. Седмочисленици. Обособяване на култа”. ВО: *Кирило-методиевски места на паметта в българската култура*. БАН-КМНЦ, София, 2023 (Zashev, E. „Za nau-rannata topografia na kulta kam sv. Sedmochislenitsi. Obosobyavane na kulta“. IN: *Kirilo-metodievski mesta na pametta v balgarskata kultura*. БАН-КМНЦ, София, 2023).
- Зашев, Е. 2024. *Бератската памет за св. Седмочисленици*, София: Кирило-Методиевски научен център – БАН (Zashev, E. 2024. *Beratskata pamet za sv. Sedmochislenitsi*, Sofia: Kirilo-Methodievski nauchen tsentar – БАН).
- Русева, Р. 2014. „Композицията на светите Седмочисленици в паметниците от XVIII–XIX век на територията на съвременна Албания“. ВО: *Онџъл*, 6 (2014), № 8, с. 83–106 (Ruseva, R. Kompozitsiyata na svetite Sedmochislenitsi v pametnitsite ot XVIII– XIX vek na teritoriyata na savremenna Albania. IN: *Ongal*, 6 (2014), № 8, с. 83–106).

Славиа Барлиева

**Можности за создавање на балкански дел од Културната рута
„Свети Кирил и Методиј“ на Советот на Европа
(Резиме)**

Во трудот се презентира идејата за создавање регионални сегменти од културната рута „Свети Кирил и Методиј“, со кои би биле опфатени сите земји на големиот европски простор поврзани со кирилометодиевската традиција. Преку соработката меѓу националните групи се предлага изготвување на инвентарни листи на локации кои би можеле да бидат вклучени, како и изработка на „пасоши“ со опис на секоја од нив. Во трудот како пример се посочува мала рута во земјите на средновековната Охридска архиепископија – денес дел од територијата на Албанија, каде што се негувал заедничкиот култ кон Светите браќа Кирил и Методиј и кон нивните ученици – култот на Светите Седмочисленици.

Клучни зборови: Свети Кирил и Методиј, Светите Седмочисленици, Балкан, Културна рута „Свети Кирил и Методиј“, статистика за туризмот, културно наследство

Наташа Аврамовска

821.163.3-1.09
801.73

ГЛАГОЛИЦАТА КАКО ПОЕТСКА И УМЕТНИЧКА ИНСПИРАЦИЈА

Клучни зборови: глаголица, *Небојџо ми е дома (духовни ѝесни)* на Катица Кулавакова, поетска инспирација

Една детска песничка што, пред повеќе години ја слушнав среде лавиринтот на камените улочки во Охрид во импровизирана рап-верзија на девојче, ми остави особен впечаток токму со оглед на импровизацијата во нејзината изведба, којашто беше креативен и симпатичен одговор на младоста во усвојувањето на древното знаење и паметење на заедницата. Овде ја цитирам по секавање:

Кирил и Методиј се словенски браќа
напишале писмо што лесно се сфаќа
оттогаш па сè до денешно време
вечно нив ги слави словенското племе.

Ритамот во рап-изведбата на песничката, отсечен во нагласката на нагласените слогови и небаре „голтањето“ на ненагласените беше заводлив и особено приемчив за восприемање и запаметување, секако, во спрега и со

акустичкиот ритам, римата во врзаниот стих на строфата. Таа изведба ја паметам веќе десетина години и оттогаш често си приспомнувам на неа. Секогаш одново ме поведува со певливоста на слушнатата изведба. Секогаш одново, меѓутоа, кога ќе си приспомнев на неа, ќе се подзамислев и над стихот „напишале писмо што лесно се сфаќа“ и на неговото значење. Несомнено поимот „писмо“ во стихот не се однесува толку на азбуката, глаголицата, туку првенствено го подразбира преводот на црковнословенски на Светото писмо. Оттаму е несомнено дека токму словенскиот превод е она „писмо што лесно се сфаќа“ и коешто, небаре со магично стапче, „низ иглени уши“ ги вовира словенските племиња воведувајќи ги меѓу избраните „народи на книгата“. За тоа какво *чудо невидено* е појавата на словенскиот превод на Светото писмо во 9. век говори и фактот што тоа е прв превод

на „народен јазик“ во средниот век, на којшто другите европски народи ќе чекаат уште долги столетија. Јазикот на Словените во 9. век од околината на Солун со тоа станува општословенски книжевен јазик, т.н. црковнословенски, кој повеќе од илјадалетие ги обединува словенските народи. Со оглед на тоа што тој јазик сè уште е во употреба во црковната богослужба на словенските народи со припадност кон Источната ортодоксна црква, неговата акустика на тие простори им е сè уште блиска на Словените, а значењата разбирливи, главно, во контекстот на обредните црковни практики, но и во процесот на образованието преку лектирата вклучена во гимназиското образование од областа на кирилometодиевистиката. Црковнословенскиот јазик во овие лектирни образовни четива во македонското образование е акустички верно предаден, но транскрибиран на кирилица. За разлика од актуелната блискост и препознатливост на акустиката на црковнословенскиот јазик и денес, самото писмо, азбуката на неговиот испис во 9. век, глаголицата, се доживува сосема поинаку: како древно, заборавено, оттаму таинствено писмо, ни малку едноставно, кое налага калиграфска опитност во завладејувањето со загадноста на неговите знаци. Неговата калиграфска убост, меѓутоа, записува и мами на постојани одгатнувања.

Таинството и магиската моќ на словенските знаци, но и нивната иманентна сакрална симболичка моќ која воведува во поткренати рамништа на контемплацијата и духовниот увид во нештата особено, иако на различен начин, ја

илустрираат песните „Долина на детството“ и „Глаголица“ на поетот Анте Поповски.

Анте Поповски:
ДОЛИНА НА ДЕТСТВОТО

Камбана во висока вдахновеност се искачува
нагоре
и старичка допрена врз залезот глаголи молитва
и се крсти. Одмина потоа
и како божји знак исчезна во ноќта.

Убаво се сеќавам на таа девојка:
со жолто шамиче околу вратот
секоја квечерина
таа ги полеваше цвеќињата на чардакот

и пееше. Расфрлаше некои словенски знаци
наспроти небеската синина
и ни делеше црвени јаболка нам,
на децата.

ГЛАГОЛИЦА

И сонцето сосема се спушти
И буквите излегоа од зборот
И Исус се симна од крстот

За да те побараат
А ти, никој да не те
разбере,

Како овенато јаболко заборавено на по-
лица,
Како осамен монах во
пештера,
Само си молчиш и сам саме си гла-
голиш
Некоја црна гла-
голица.

(Сина ѝсна 1984)

Песната „Долина на детството“ во ликот на старицата-девојка, или ту старица ту девојка, ја олицетворува магиската моќ на преобразбата којашто им е иманентна на древните словенски знаци, односно на женскиот, интуитивен принцип на ракување со нив кој резултира со плодородие. Во рамките на христијанскиот духовен строеж долж засводеноста со „камбана во висока вдахновеност“, чинодејственоста на глаголењето молитва на старицата е градирано во следната строфа, во песната на девојката која „расфрлаше некои словенски знаци / наспроти небеската синина“. Несомнено е дека синтагмата „некои словенски знаци“ овде ја довикува нивната магична таинственост и светотворна плодородност. Ова секако допушта зад христијанската иконографија да се препознаат и постари архетипски слики кои влечат корен од поодамнешни времиња на словенскиот матријархат (Е. Гаспарини, 2022), особено во контекстот и на други песни на Анте Поповски

посветени на мајка си (на пр. „Вознесение“), но особено и на св. Марина / св. Марена (Огнена Марија), во песната „Огнена“, во којашто ја препознаваме и нејзината старословенска икона. Во „тајнописот“¹ на Анте Поповски воопшто огнениот женски принцип ја понижува креацијата на зборот и на писмото што најдобро го илустрира песната „Елементот на писмото“, вброена непосредно по песната „Огнена“: „(...) а твоето О е знак во кој е заклучена светлината / на сите натприроди / твоето О има облик на маминиот глас, / море е / по кое плови лето со црвени плодови (...).“² Песната, инаку, ја слика поетовата душевност во насетувањето и препознавањето на Огнената, очекувањето на креативниот наплив, пробивот на зборот: „затворен во густината на некое твоје О / чекајќи те окован со прекрасни синцири / отаде сите огномоли.“

Словенското писмо, од друга страна, има сосема инаков лик во песната „Глаголица“, во која, во дадениов контекст, би рекла, го осветлува машкиот принцип на словото – потонатоста во контемплативна изолираност отаде секава потреба од интеракција или поврзување со космичкото опкружување, со светот воопшто. Наспроти цутот на јаболкото во дланките на девојката во песната „Долина на детството“, овде стихот „како овенато јаболко заборавено на полица“ ја сугерира аскетската состојба на апстиненција во секоја смисла. Нема сомнеж дека во отсуство на женскиот принцип на Словото глаголското писмо симболизира контемплативна или медитативна состојба, отаде секаков вид на

¹ Овде се реферира на стихозбирката „Тајнопис“ (1975) на Анте Поповски во којашто се вброени спомнатите песни.

² Летото е несомнено уште една референца на денот кога се чувствува св. Марина (Огнена Марија), 30 јули.

интеракција, спротивна на какво било посегнување во функција на комуникација, при што стиховите „сам саме си глаголиш / некоја црна глаголица“ може да бидат споредени со состојба на внатрешно премерување на сопствените психички или ментални висини и амбиси. Состојба на бидување потонат во сопствените длабини и сосредоточен врз сопствениот ментален екран. Би можеле да кажеме дека глаголицата тука го симболизира недосегливото и непојмливото отаде преводливото, та оттаму и значенската спротивставеност во обоеноста на Слово-то и знаците: „некоја црна глаголица“ наспроти „некои словенски знаци / наспроти небеската синина“. Глаголицата е овде своевидна мистична мантра којашто води во непознати длабочини или возвиси на духот и душата, онаму каде што нештата се остро, црно-бело спротивставени.

Мапирањето на присутноста на првото словенско писмо и негового древното таинство во македонската поезија не може да биде заокружено без спомнувањето на поетскиот и херменевтички ангажман на Милош Линдро, за којшто се чини дека токму Делото, самото по себе, Глаголицата, ја претставува најголемата загатка. Неговата поезија исто така ја довикува акустичката блискост со која ни се обраќа ова писмо

од дамнини: „Егда почујут име наше/ И не разумевши его/ Са страхом неразумним/ Трепнат (...)“ („Име-то“). Несомнено е дека и експериментот на Линдро на рамништето на поетскиот јазик, загатнат во осумдесеттите, најпосле се сосредоточува на древната мантра на селовенското глаголење.³ Неговиот книжевен ангажман, меѓутоа, во откривањето на таинството на глаголицата не се исцрпува единствено со поетскиот експеримент, туку подолго време, како единствен и осамен во нашата средина тој го огласува, го толкува и заговара светиот криптограм на самото писмо – на трагата на ендогените теории кои поаѓаат од претпоставката дека глаголицата настанала како посебен графички систем што е можно да се исчита самиот од себе (Џунџиќ: 1), на трагата на „граматозофското толкување“⁴, при што М. Линдро настојува да ја посочи и космичката симболика што му е имплицитна на ова писмо⁵. Особено го апострофирам долгогодишниот ангажман на М. Линдро во оваа смисла, зашто се чини дека токму тој со ексцентричноста, херметичноста и истрајноста на неговиот херменевтички приод кон симболиката на глаголичкото писмо, на себесвојствен начин, го заговараше и навестуваше културниот настан на македонското освестување во поглед на глаголичката тради-

³ Меѓу многувековните слоеви јазични идиоми кои партиципираат во нашето колективно знаење (архаизми, дијалектизми, црковнословенизми), посебно место заземаат токму црковнословенизмите во поезијата на Анте Поповски, Милош Линдро и Санде Стојчевски (в. Аврамовска 2019: 8-11).

⁴ Овде се реферира на насловот на книгата на Славомир Самбуњак, *Грамајозофија на Константинин Филозофови Солунски*, кој симболиката на глаголицата ја толкува низ симболиката на храмот, светлосните зраци (нимбови и ореоли), гестовите на благословувањето итн. (Sambunjak 1998).

⁵ Увидот во овие настојувања на М. Линдро овде е изнесен врз основа на неговите периодични предавања во НУБ „Св. Климент Охридски“ во рамките на чествувањето на Денот на селовенските просветители, 24 мај.

ција, надвор од зафрлените ниши на поетскиот тајнопис и строгата научна медиавелистичка експертиза.⁶

Комплексноста на глаголицата во однос на подоцнежното кирилско писмо, коешто стана општоприфатено писмо кај голем дел од словенските народи, придонесе таа постепено да падне во заборав. Но, сепак, овде секако треба да се потенцира фактот дека токму ракописите со потекло од скрипторските центри на македонска почва создавани во периодот од 10 до 12 в. ќе придонесат таа да не биде сосема загубена и непозната за денешницата⁷. Освестувањето во однос на сопствените духовни и културни корени и во Македонија, како и во другите словенски земји ќе ја поттикне потребата за популаризација на изворното глаголичко писмо на словенската писменост.

Културолошки поставениот интермедијален проект на МАНУ, „Глаголица“, чијшто раководител е академик Ќулавкова, кој се реализира од 2014/2015 година, има секако, иницијална и значајна улога во популаризацијата на глаголичкото писмо денес, а се реализира и во настојувањето да го патентира македонско-

то глаголичко писмо, што секако би претставувало значаен исчекор и кон колективното освестување за автентичните културни вредности и наспрема културниот друг. Во рамките на овој проект се реализирани џебното библиофилско издание *Македонската глаголица* чијшто автор е академик Ѓорги Поп Атанасов, со предговор на К. Ќулавкова и ликовниот проект *Глаголица* (линорез и графика) на академските сликари Фехим Хусковиќ и Трајче Блажевски, промовиран на 26 јули 2015 г. во Охрид, во „Куќата на Уранија“.

Џебното издание македонска глаголица е своевиден библиофилски буквар кој ги запознава македонските читатели со одделните букви од глаголичната азбука, воедно промовирајќи ги особеностите на македонската обла глаголица. Воедно, тој вклучува и преглед на „Македонски ракописи пишувани со глаголско писмо“, при што секој од ракописите е опишан со оглед на времето и местото од кое датира, писмото и правописните одлики, содржината, орнаментите и записите, а е и илустриран визуелно со слика од одреден лист на ракописот. Интенцијата е, по низата сериозни експерти-

⁶ Предговорот на акад. Ќулавкова кон публикацијата *Македонската глаголица* на Ѓорги Поп Атанасов (2015), насловен „Македонската глаголица – етика и естетика на азбуката“, несомнено се доближува до некои базични ендеогени претпоставки на М. Линдро (Ќулавкова, 2015: III).

⁷ Академик Ѓорги Поп Атанасов ваквото утврдување го поткрепува со податокот дека „сите зачувани стари глаголички ракописи, настанати во периодот од 10 до 12 в. се од македонско потекло. Само два фрагмента од ракописи – *Киевските лисџови* (7 л.) и *Прашките лисџови* (2 л.) се поврзуваат со книжевната дејност на чешко-моравската територија. Зачуваните ракописи, пак, пишувани со македонска глаголица во книжевните центри на Охридската книжевна школа се 16 и имаат општо 1300 листа“ (Поп Атанасов 2015: 7). Во своите најнови искажувања, рефератот поднесен на Втората македонско-словачка научна конференција, (3-4 јули 2015, Скопје, МАНУ), Поп Атанасов го изнесе податокот дека всушност со новопронајдениот ракопис станува збор за 1400 листа од македонско потекло, подвлекувајќи го фактот дека без овие листови глаголицата денес би била загубено и заборавено писмо.

стички проучувања на македонските проследувачи, сознанијата за местото и улогата на оставината создавана на македонска почва, којашто е круцијална, да ѝ се приопштат на пошироката културна и читателска јавност. Оваа интенција експлицитно се наведува и во завршницата на предговорот на Ќулавкова:

„(...) беше редно да се приреди и едно научно популарно издание на глаголицата потекната во книжевните центри од подрачјето на современа Р. Македонија. и етничко-географското подрачје познато како Македонија.

Крајно време е да се прикажат особеностите на глаголицата од македонско потекло за пошироката читателска и културна јавност, воедно и да се преземат неопходните чекори за да се стандардизира и да се заштити македонската обла глаголица како културно наследство од прв ред (...)

Поради сето ова, поведов иницијатива за популаризација на македонската обла глаголица преку проектот покренат од канцеларијата на потпретседателот на Меѓународниот ПЕН („Поетики“). Книгата на академик Ѓорги Поп Атанасов ќе биде објавена освен во печатена форма, и како електронска публикација на страниците на „Разноликост“ (www.diversity.org.mk). Тоа е само почеток на еден поголем зафат за преродба на свеста за културно-историската улога што ја има извршено глаголицата во развојот на македонската и на севкупната словенска цивилизација, како водечка европска цивилизација во текот на повеќе векови (Ќулавкова, 2015: XI).⁸

Во десет години подоцна објавената поетска книга *Небојто ми е дома (духовни ѝесни)* на Катица Ќулавкова, за којашто во рамките на Струшките вечери на поезијата таа ќе ја добие наградата „Браќа Миладиновци“, во третиот циклус песни „Пофалба на светителите“, меѓу другото, во иманентната поетика на циклусот, овојпат суптилно довикана, ја препознавам истата интенција. Всушност, тоа е интенција којашто наспроти езотеријата и загадноста на глаголицата, со посредство на метафората на огледалото, односно со посредство на принципот на огледалноста ги довикува блискоста, сродноста, флуидноста, текот на прелевањата на дамнините во едното на траењето и идентитетот. Во нејзиното пеење нема спротивставеност меѓу усното и писменото, ниту меѓу некои „словенски знаци наспроти небеската синина“ и „некоја црна глаголица“. Се довикува отвореноста за препознавање на блискоста на нејзината магија за којашто верува дека ја памети дамарот на нашата дамнешност во жилите. Најнепосредно можеби реченово може да биде илустрирано со втората песна на циклусот „Беседа на Светите Кирил и Методиј“, со којашто поетесата го довикува нивното Слово што ѝ се обраќа на нашата сегашност, во одбрана на правото на себесвојна писменост, како и некогаш: Катица Ќулавкова:

⁸ И во однос на ликовниот дел од проектот, *Глаголица* (линорез и графика) на академските сликари Фехим Хусковиќ и Трајче Блажевски, Ќулавкова, со поддршка на други асоцијации, се ангажира на ист начин, поставувајќи го на мрежата, односно на глобалната културна сцена.

*Беседа на Светиите Кирил и Методиј
(за Словениите, нивниот јазик и нивното писмо)*

„Сите знаеме од памтивек
усната и писмената реч се Небо и Земја:
родени да се допираат, да се гушкаат
и да бидат Едно, а безброј.
Огледало во огледало во огледало...

Тој љубовен бескрај е поттикнат од сонот.
Усната реч ја сонува писмената.
Писмената реч ја буди усната.
Сонот се повторува, сè додека не се раскаже.

Без писмо, живата реч се потпира врз секавањето.
Таа знае, трае само она кое има трага.
Таа знае, заборавот е тивок убиец.
Живеат оние кои се секаваат
а се секаваат оние кои помнат.
Писмото памти и кога човекот заборава.

Глаголицата, словесни, и глаголи, и пишува
Света и профана, и едното, и другото.
Таа гледа далеку, и напред, и назад.
И во човекот, и во Бога. Сполај ѝ.

Ние, љубезни, патот ви го покажавме
јазикот ви го ословивме, името ви го осветивме.
Ваше е да одите понатаму –
оти кај што има слово, и пат има
кај што пат има, и Бог има
а кај што им пат до Бога, и до Човека има.

Не бојте се, благословени
Имате реч на многу наречја.
Имате збор за разбор.
Имате слово за словесност.
Ваше е да го сочувате вашето
оти длабок му е бунарот
речит му е јазикот
вечен му е споменот!“

8.12.2023

На наведената песна, којашто е вброена како втора во циклусот од пет песни, ѝ претходи песната „Словото на Константин Филозоф (глаголицата, кирилицата)“, напишана во акростих кој ја испишува македонската современа азбука. Овде, во првата песна, е исто така видлива постапката на прелевањето на значењата и мапирањето на континуитетот во историскиот развој на македонското писмо, што на различни начини е довикано во секоја одделна песна на циклусот. Она што исто така значенски ги понижува песните во циклусот е настојувањето да се поттикне колективната самосвест за вековноста на сопственото културно опстојување и неговото место во општиот цивилизациски раст и развој, коешто секогаш одново, небаре магиски со повторувањето и варирањето, се поткрепува и со вербата во него. Во првата песна тоа е шепотот: „Шушка светот, шепоти, минато кој има, и иднина ќе има“, во третата песна, вербата е довикана во оствареноста во сонот на Методиј „загледан по течението на Брегалница“, во сонувањето, во интенцијата: „Јас шепотам во полусон: / Има ли сјај, ќе има и отсјај.“ Всушност, навеот стихови од песна во песна е многу суптилно изведен во заемното надоврзување и прелевање и значенски и на формално рамниште. Последните две песни посветени на македонските првоучители, Свети Климент и Свети Наум, се исто така изведени во акростих којшто соодветно ги испишува нивните имиња. Овде меѓутоа, освен да ја назначам, не настојувам продлабочено да ја елаборирам сета суптилност на ткаењето на песните на циклусот во нивната заемна

пронижаност. Она на што пред сè овде сакам да укажам е намерата на поетесата врз основа на блиските и колективно запаметени елементи на преданието за словенската писменост да ја изгради блискоста и во однос на првото писмо на Словените, чиешто не само ширење, туку и зачувување до денешен ден е битно поврзано со Охридската школа и другите скрипторски центри на македонска почва.

Настојувањето на поетите и книжевните знајци по пат на уметноста да ѝ го приближат „таинството“ на глаголицата на пошироката македонска јавност, меѓу кои треба да ја спомне-

ме, секако, и поетската книга на Димитар Пандев *Глагољубиви ѝсновиденија* (2016), како и други пројави сепак, иако значајни, не се достатни за нејзина поширока афирмација. За негувањето на ова културно наследство потребна е поширока образовна и општествена стратегија, несомнено е дека недостасува и Музеј на словенската писменост, како и повидлива присутност на глаголицата на пошироката културна сцена како специфичен белег на Охридската Климентова книжевна школа и калиграфски амблем на нашето милениумско културно наследство.

Литература

- Аврамовска, Наташа. 2019. „Ликовите на апостолите на словенската писменост во современата македонска книжевност“ во: Аврамовска, Наташа, 2019, *За ѝесниѝе и ѝриказниѝе*. Скопје: ИМЛ.
- Евел Гаспарини. 2022. *Словенски маѝријархаѝ, Кулѝурна аниѝројолоѝија ѝрасловена*. Нови Сад: Прометеј.
- Поп Атанасов, Ѓорѓи. 2015. *Макегонскаѝа глаѝолица*. Скопје: МАНУ.
- Поповски, Анте. 1985. „Глаголица“, „Вознесение“, „Долина на детството“, „Огнена“, „Елементот на писмото“ во *Корен единак*, стр. 11, 30, 31, 111, 112. Скопје: Мисла.
- Stojmenska-Elzeser, Sonja. 2024. “Reflection of the Cyrillo-Methodian Tradition in the Contemporary Macedonian Literature”, *SLAVICA SLOVACA*, vol. 59, no. 1, 2024-1, SLOVENSKÁ AKADEMIA VIED, pp. 117-124 <https://www.sav.sk/journals/uploads/05210943elzeser.pdf>
- Ќулавакова, Катица. 2015. „Македонската глаголица. Етика и естетика на азбуката“. Предговор кон: Поп Атанасов, Ѓорѓи. 2015. *Макегонскаѝа глаѝолица*. Скопје: МАНУ.
- Sambunjak, Slavomir 1998. *Gramatозofija Konstantina Filozofa Solunskog, Hipoteza o postanku i značenju glagoljice*. Zagreb: Demetra.
- Ќулавакова, Катица. 2024. *Небоѝо ми е дома (гуховна ѝоезија)*. Скопје: Струмичка православна епархија.
- Фехим Хусковиќ и Трајче Блажевски. 2015. *Глаголица* (линорез и графика), ликовен проект на академските сликари, промовирани на 26 јули во Охрид, во „Куката на Уранија“.
- Hetényi, Martin; Ivanič. Peter. 2013. *The Cyrillo-Methodian Mission*, Nitra and Constantin the Philosopher University.
- Ќunčić, Marica. „Granice geometrije i simbolike u glagoljskoj paleografiji“, http://bib.irb.hr/datoteka/335643.Cun-cic_Granice_geometrije_i_simbolike_u_glagoljskoj_paleografiji.pdf

Natasha Avramovska

Glagolitic Script as Poetic and Artistic Inspiration
(Summary)

The Glagolitic alphabet, the first Pan-Slavic script, as well as the first Pan-Slavic teachers, are a constant inspiration in Macedonian contemporary poetry. Previously, I have examined the presence of the portraits of the first Pan-Slavic teachers in Macedonian contemporary poetry, prose and drama (Аврамовска, 2015), and, in a way, this text is an extension of that previous one, now dealing with the particular topic of the presence of the Glagolitic Script in the Macedonian contemporary poetry.

The latest book of poetry by K. Kjulavkova, *Heaven Is My Home (Spiritual Poetry)* (2024), which was awarded with the prestigious award Miladinovci Brothers at last year's Struga Poetry Evenings, is an example that illustrates the centuries-old tradition of the cult to the Pan-Slavic teachers on Macedonian soil, and at the same time, their significance today. The subject of this paper is the third cycle of poems in the poetry collection, *Praise to Saints*, comprising five poems, three of which are dedicated to saints Cyril and Methodius and one each to St. Clement of Ohrid and St. Naum of Ohrid. In the focus of the *Praise to Saints* is the Glagolitic Script and its further development as Cyrillic Script. The text also reflects on Kjulavkova's literary-scientific and essayistic papers, where she reexamines the significance of the Glagolitic script and promotes and popularizes the Macedonian Oval Glagolitic script and its specific features. In this context there is also presentation of the scientific and art project "Glagolitic Script" of the Macedonian Academy of Art and Science (2014-2015).

Key words: Glagolitic alphabet, *Heaven Is My Home (Spiritual Poetry)* by K. Kjulavkova, poetic inspiration

Sonja Stojmenska-Elzeser

930.85(497.7):27-36:929Кирил, Св.
930.85(497.7):27-36:929Методиј, Св.

PORTRAYING SAINTS CYRIL AND METHODIUS IN MACEDONIAN CONTEMPORARY CULTURE

Key words: Sts. Cyril and Methodius, visualization, portraits, literature, film

Charting the route and scope of Cyrillo-Methodian influence in Europe and in the world, among other things, involves imagining and visualizing the social context and historical figures of their time. The figures and characters of the Holy brothers Cyril and Methodius are primarily remembered through the representations in the canonical writings and on the frescoes and icons that follow the rigorous church tradition. More than eleven centuries the imaginary of their faces, their features and their symbolic and ideological meanings are preserved in the canonical depictions, but they are also widely present in the oral tradition, in the arts, literature and media.

Portraying means reading the story of the person written on the face and figure. The artist represents the individual physiognomy, posture, and mental expression of the person to pay respect and to preserve the memory on that person after death. In this process the most important is the similar-

ity with the psycho-physical being as whole, not just the similarity of the purely physical properties. The symbolic and ideological content of the represented character is also important, and historically it varies in different contexts, according to the particular zeitgeists.

In Macedonian art and science there are many academic monographs devoted to the topic of Saints Cyril and Methodius so we would like to mention here at least few editions: the monograph *Ss. Cyril and Methodius: Equal-to-the-Apostles and All-Slavic-Educators* by the eminent Macedonia medievalist Ilija Veleв, published in 2016 and the specialized monograph in history of art *St. Cyril and St. Methodius in the Works of Zographs 9-19 century* by the academician Kosta Balabanov, published in 1993.

The strong tradition and long-lasting cult of Holy brothers is obvious in Skopje and greater Skopje area, especially on the frescoes in local re-

ligious temples and monasteries and on the icons preserved in museum collections. On lot of them the figures of the saints are shown standing together, less often one of them next to another saint or saints, and often they depict the famous composition of The Seven Slavic Saints, which is particularly extensive research topic. One of the most provocative depictions of Seven Saints is on the icon by the famous Dicho Zograf (Dimitar Krstev Dichov) from Tresonche, painted in 1862 for St. Nikolas Gerakomija church in Ohrid, which is now kept in the national museum in Skopje.

Unfortunately, art historians also note lost or destroyed icons of Cyril and Methodius in the Skopje region, such as the two icons also made by Dicho Zograf. The first one was painted in 1854 for the church of St. Salvation in Skopje, which we learn about from the records and studies by Asen Vasiliev and Haralampie Polenakovikj, while the second one was made in 1861 for the church „Nativity of the Holy Mother of God“ in Skopje, which was destroyed in a fire in 1944 (and rebuilt today on the same location). But, fortunately for this icon there is a description and photo by Mirko F. Jovanović in the booklet prepared for the centenary of the church in 1935. From the detailed analysis of Kosta Balabanov we learn that in addition to the figures of the saints, four illustrations were painted that corresponded to the literary works of Jordan Hadji Konstantinov - Dzinot who at the same time wrote his dramatic scenes for the students in the Skopje school located in the same church (Балабанов, 1993: 110-111).

In the same museum in Skopje we can also see other icons with depictions of Sts. Cyril and Methodius from the second half of 19th century, the

first one from unknown origin, and the other one made by the also very famous iconographer and painter Dimitar Andonov Papradishki.

The last generation of iconographers and fresco painters in the end of 19th and the beginning of 20th century gave solid base for further development of Macedonian profane painting and became great inspiration for modern painters. Among various reflections of the iconic representations of holy brothers in contemporary painting an impressive case is the work of prominent Macedonian painter Dimitar Kondovski. There are two versions of portraits made almost in the same time. In 1976 Kondovski was asked by the state Ministry of culture to make a painting of holy brothers as a gift to Vatican during the festive ceremony on 24th of May in the frames of Macedonian days of culture, held in Roma and Napoli from 23rd to 27th of May. The poet Aco Shopov in Rome, handing over the gift, emphasized that Saints Cyril and Methodius are a lasting inspiration for Macedonian contemporary painters. In an article about Kondovski's exhibition organized posthumously at the Macedonian National Theater in 2017, his friend and art historian Kosta Balabanov recalled: “Dimche invated me to the studio to show me the painting, and when I noticed that he painted red shoes to Cyril and Methodius, I told him that in medieval art only the Mother of God is allowed to wear red shoes. Dimche looked at me and kept silent. After a few days, he called me to tell me that he had changed the color of their shoes” („Скриениот...”, 2017). Did he really just changed the color or did he paint completely new work, it is a question that remains open.

This small detail shows us how tradition interferes with the creative impulse for breaking the

boundaries. The painting of Kondovski is among the most successful examples of bringing together abstraction and figuration and making an original synthesis of traditional and contemporary painting. His portrait of St. Clement of Ohrid is also representative for the mentioned kind of painting and for his personal original style. We must conclude that compared with two holy brothers, their disciples Clement and Nahum are more popular in Macedonian contemporary culture, especially the figure of St. Clement. On the scientific conference titled “St Clement of Ohrid – Inspiration for Artistic Creation” (6th of December 2013) painter and Professor Vladimir Georgievski said: “Kliment Ohridski lived in the Word as a body and as light. And that means that for him Man is not only a natural being; for him Man is a free supernatural spirit – a Microcosm! That’s why the contemporary artists should also live that way if they want to create according to that wonderful spiritual vertical of their teacher – the Professor from Plaoshnik. In the spiritual darkness of the XXI century, Clement’s star shines even stronger, therefore today’s creator by painting or modeling his portrait can grow old, but the work he creates must not get obsolete” (Бороева, 2013).

Portraying as “body and light” is precise definition of the way that Cyril the Philosopher is shown in the contemporary Macedonian novel *The Navel of the World* (2000) by Venko Andonovski. As a typical postmodern text it is multi-layered and combines two different stories – one from the time of the invention of Slavic letters and the other from the twentieth century. In the first part of the novel the character of the Philosopher who is obviously built on the prototype of Constantine Cyril is depicted as unearthly lightness, in which only the

eyes could be recognized. “The Philosopher nodded, crossed himself at the mention of each name and began inquisitively to inspect us with his large, warm eyes. I hate him and Him because of him; but I have to say that I have never seen more beautiful eyes than his; the eyes of a young buck. There was nothing human in these eyes or their clear glance: he stood before us in that manner, and it was clear from the faces of Pelazgij and Stefan that they could not see what I could see, the cloud of light that gently engulfed the body of the miracle-worker”. The writer tries to describe the holiness, the goddess nature of the character through his words, and says: “Oh Philosopher, bodily a man, spiritually an angel!” (<https://mariabejanovska.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/02/critiques-et-extrait-nombril-du-monde-en-anglais.pdf>)

In this novel, similar as in the modern painting, we can detect a certain fear of portraying the figures of Thessaloniki brothers in profane way, like simple people with regular human physiognomies and characteristics. Their characters tend towards an abstraction that resists mimetic discourses, but is particularly suited to more experimental creative endeavors. We could speculate that for that reason in the film adaptation of Andonovsky’s novel, the movie “Upside Down” in 2007 directed by Igor Ivanov Izi, the first part of the novel with the literary portrait of st. Cyril, was completely omitted.

Indicative is also the fact that the dramatic text by one of the Macedonian classic writers Goran Stefanovski titled *Tongues of Fire* (2013) devoted to and inspired by the Holy brothers doesn’t include them as characters. Their names and quotations about them are only mentioned and cited in the play, but there are no actors who represent them

on the stage. The title of another play by Macedonian author Jordan Plevnesh (2015) has also indicative title in form of a question – *Cyril and Methodius, who are you?*.

Even the modern sculpture doesn't count on detailed distinctive characteristics of faces and bodies of holy brothers, but represents them in the well-known recognizable double composition and in a monumental manner. Such example is the sculpture by Macedonian sculptor of the second generation Maksim Dimanovski-Maks, whose style is not figurative, but more abstract, even when he is interested in representation of people, especially of important figures from the history and culture.

Also slightly recognizable are the faces of brothers Saints Cyril and Methodius on one of the mosaics in the Macedonian President's Cabinet from the grandiose diptych "Macedonia – The Bright Land" and "Macedonia – The Reminiscence of the Land" by the prominent academic painter Gligor Chemerski, worked in 2009. It represents the cultural heritage with the characters of Saints Cyril and Methodius and Clement and Naum, the Glagolitic and the Cyrillic alphabet, an athlete from Stobi framed in the geometric forms, as well as the locality Kokino.

The figures of the holy brothers are also depicted on the mosaic on one of the walls in the main hall in the Assembly of Republic of North Macedonia. The author of four mosaics in the Parliament Hall is Gazanfer Bajram and the depiction is rather unusual: two brothers are standing over an open book, the one (most

likely Cyril, because is looking younger) is writing with one hand and his other hand is on his mouth. We can see just one of the hands of Methodius. Also the segment of the canonical sentence "In the beginning was the Word" is written in Macedonian azbuka, next to the Glagolitic letters.

From these examples we can resume that portraying of holy brothers is strongly oriented to the institutional spheres. First of all, the cult is still very active in the churches, which in great number are named Sts. Cyril and Methodius - in the country in this moment are active 25 churches devoted to them, one is in the process of building, not to mention the numerous churches in the diaspora. No matter in which technique or in style are made, the most frequent depictions are canonical-religious or monumental and on this level the representations are very typical (with some exceptions). But what is going on with the vital imagination about brothers-Slavic enlighteners, with the children perception and visualization?

Children can visualize the figures of the saints according to the materials in the education, and through books and media. Very early Macedonian writers for children had made adaptations of *Pannonian legends*. The biography novels were written by Lazo Karovski (1927-2000): for Clement of Ohrid in 1969 and for Naum of Ohrid in 1971. The children novel specially dedicated to the characters of Cyril and Methodius is written by Vidoe Podgorec (1934-1997), first published in 1969, and with second edition in 2021, titled

with the first three Glagolitic letters *Az, buki, vedi...* The novel consists of eleven chapters which can function as separate stories, too. Every of them begins with verses connected with the chosen segment of biography of the saints. The novel is written in educational purposes, so it systematizes the main facts known from the relevant literature, but also includes some legends and apocrypha and incorporates free imagination of the author and many comments that bring close to the present readers the material from the distant past. The style is very simple and understandable, and the narration is colored with emotions. As curiosity in this novel we can see Constantine as a boy, with exceptional intelligence and diligence, but also with sociability and a mild character.

High educational potential have the two chrestomathies prepared by professor Dimitar Pandev and poet Slave Gjorgo Dimovski, published in 2022 in which are collected many studies, essays, excerpts, articles, poems etc. that confirm the strong presence of the Cyrillo-Methodian tradition in Macedonian culture, especially in the 19th and in 20th century. One book is devoted to Cyril and Methodius and another to Clement and Nahum, all four of them as cultural icons venerated equally in the official and academic spheres, but also in the wide folklore and modern popular culture.

Interesting example of combination of educational and popular function is the strip-book drawn by one of the oldest and most prolific Macedonian comic book illustrators Mile Topuz (born 1932), who is telling the story of Sts. Cyril and Methodius through strip-drawings, primarily for the chil-

dren and young population. The strip is published in 2020 by the Macedonian strip-center in Veles.

Holy brothers are very often presented in the media: many documentaries are included in television programs especially in the occasion of festive day. Compositions and songs are also devoted to them: the most quality composition is the hymn of the University, the solemn song for the brothers Sts. Cyril and Methodius with music and text by Taki Hrisik (1920-1983), created in 1945. Also there is a song for Saint Brothers sang by Toshe Proevski and his friends – popular singers in Macedonian contemporary music scene, recorded it in the first decade of 21st century.

With such popularity, it's very unusual that Macedonian biopic about Holy brothers hasn't been recorded yet. The only biographical film from the Cyrillo-Methodian tradition is the television movie about "St. Clement of Ohrid", recorded in 1986 by Skopje Television. The script is basically the novel "St. Clement of Ohrid" by Tome Arsovski, published later in 1989 as a novel. The director is Slavoljub Stefanovikj Ravasi and the actor playing the leading role is Kiril Ristoski. Then, for the first time in Macedonian contemporary culture we get a complete imaginative visual portraying of a persons from the old Slavic tradition (Clement, Nahum and Angelarij).

From this short panorama of portraying the holy brothers in Macedonian contemporary culture we can conclude that their tradition in Skopje and greater Skopje area is evident and vital. Even in the domain of wide popular touristic items there are aesthetically interesting depictions of them. Such examples are various souvenirs, such as the

profane kind of an icon made and offered by the internet gift-shop Avers, and embroidery ornament which is monastic product handmade in the Dormition of the Holy Mother of God in Matka .

The portraits of Sts. Cyril and Methodius in contemporary Macedonian culture vibrate between schematic depictions and highly artistic figuration even abstractions, depending on the artis-

tic genius of the artists. The same way, the literary works, plays and movies (only one, as we mentioned) devoted to their tradition have different stylistic achievements. Over eleven centuries the stories about holy brothers provoke and inspire the artistic imagination and their depiction is still an unfinished creative adventure.

References

- Аврамовска, Наташа. 2020. „Ликовите на апостолите на словенската писменост во современата македонска книжевност“. In: *За ѝесниѝе и ѝриказниѝе*, Скопје: Институт за македонска литература, стр. 23.
- Андоновски, Венко. 2000. *Пайокоѝи на свеѝоѝи*. Скопје: Култура
- Балабанов, Коста. 1993. *Свеѝи Кирил и свеѝи Меѝодгѝи во делаѝа на зоѝрафиѝе 9-19 век*. Скопје: Табернакул
- Богоева, Катерина. 06.12.2013. „Свети Климент - инспирација во ликовното творештво“, *Уѝирински весник*, https://arhiva.zaum.mk/wp-content/uploads/2017/08/2013_12_06_Sveti_Kliment_inspiracija_vo_likovnoto_tvoreshtvo.pdf
- Велев, И. 2016. *Свеѝи Кирил и Меѝодгѝи: рамноаѝосѝоли и сесловенски ѝросвеѝѝѝели*. Скопје: Универзитет „Св.Кирил и Методѝи“
- Величковски, Владимир. 1997. *Порѝреѝоѝи во македонскаѝа ликовна умеѝносѝи во XX век*. Докторска дисертација. Скопје: Филозофски факултет
- Грозданов, Цветан. 1983. „Портрети на светителите од Македонија, од IX-XVIII век“ Скопје: Републички завод за заштита на спомениците на културата
- Грозданов, Цветан. 2007. „Свети Константин Кирил и Свети Методѝи во византиското сликарство од балканските земѝи“. *Живоѝисоѝи на Охридскаѝа архиеѝискоѝија*, Скопје: МАНУ, стр. 295-315
- Ivanič, Petar. 2024. *The Life of St. Constantine-Cyril and the Veneration of His Relics / Život sv.Konštantina-Cyrila a úcta k jeho relikviám*. Rome: Istituto Storico Slovacco di Roma, Pontificio Istituto Slovacco dei Santi Cirillo e Metodio
- Ivanov, Petko. 1996. “The Controversial Saints: Representations of Cyril and Methodius in Modern Slavic History: Chronology and Theses. *Slavic Studies Faculty Publications*. Paper 11. <https://digitalcommons.conncoll.edu/slavicfacpub/11/>
- Јакимовска-Тошиќ, Маја. 2007. *Кирилемеѝодиевски книжевни ѝроекѝии*. Скопје: Институт за македонска литература при УКИМ

- Жолевски, Љ. „Огнени јазици - драма за преводот и сеопштото разбирање меѓу луѓето (интервју со Горан Стефановски)“. Радио слободна Европа. Октомври 31, 2013. <https://www.slobodnaevropa.mk/a/25154375.html>
- Kantor, Marvin. 1983. *Medieval Slavic Lives of Saints and Princes*. The University of Michigan, Ann Arbor. Transl. 5
- Каровски, Лазо. 1969. *Климент Охридски*. Скопје: Мисла
- Каровски, Лазо. 1971. *Наум Охридски*. Скопје: Мисла
- Митревски, Никола. 2011. „Претставите на сесловенските првоучители Св. Кирил и Св. Методиј во живописот од XIX век во Пелагонија, Марио и Демирхисарско“ http://www.kalamus.com.mk/mak_patrimonium_4.asp.htm
- Пандев, Димитар; Ѓорго Димоски, Славе. (прир.) 2022. *Книѓа за светиите браќа Кирил и Методиј*, Охрид: Општина Охрид, 2022,
- Пандев, Димитар; Ѓорго Димоски, Славе. (прир.) 2022. *Книѓа за светиите браќа Климент и Наум Охридски*, Охрид: Општина Охрид
- Plevneš, Jordan. 2015, 2023. *Cyrille et Méthode, who are you?* Trad. Frosa Pejovska. [L'espace d'un instant](https://www.lespace-d-un-instant.com/) - PEN Club français
- Подгорец, Видо. 2021. *Аз, буки, веди...: џовесии за живојоии на солунскиите браќа Кирил и Методиј*. Скопје: Арс Ламина - публикации, Либи
- „Св.Климент Охридски“.1986. ТВ филм
- Серафимова, Анета / Serafimova, Aneta. 2013. Прилог кон проучувањата на Седмочислениците/ Contribution to Studies of Visualization of The Seven Slavic Saints. academia.edu
- „Скриениот Кондовски излезе од ‘Републиката во пламен’ во МНТ“ <https://sdk.mk/index.php/magazin/skrieniot-kondovski-izleze-od-republikata-vo-plamen-vo-mnt/>
- Стефановски, Горан. 2015. *Собрани грами*, книга четврта. Скопје: Табернакул
- Stojmenska-Elzeser, Sonja. “Reflection of the Cyrillo-Methodian Tradition in the Contemporary Macedonian Literature” *SLAVICA SLOVACA*, vol. 59, no. 1, 2024-1, SLOVENSKÁ AKADEMIA VIED, pp. 117-124 <https://www.sav.sk/journals/uploads/05210943elzeser.pdf>
- Топуз, Миле. 2020. *Св. Кирил и Методиј*. Велес: Стрип центар на Македонија

Соња Стојменска-Елзесер

**Портретирањето на св. Кирил и Методиј во македонската
современа култура
(Резиме)**

Исцртувањето на рутата и опсегот на кирилометодијевското влијание во Европа и во светот, меѓу другото, подразбира и имагинирање и визуализација на општествениот контекст и историските фигури од нивното време. Ликовите и карактерите на светите браќа Кирил и Методиј првенствено се меморирани преку претставите во канонските списи и на фреските и иконите кои ја следат строгата црковна традиција. Во овој труд не се нотираат бројните претстави во рамки на канонизираните црковни книжевност и сликарство, кои и денес на македонска почва со големо внимание го негуваат овој култ, туку во фокус се поставени начините на кои двајцата сесловенски просветители се портретираат во современата литература, уметност и медиуми. Вниманието е насочено на неколку примери од македонската современа книжевност (Видое Подгорец, Венко Андоновски), на неколку сликарски и скулпторски дела (Димитар Кондовски, Максим Димановски, Газанфер Бајрам), а се коментираат и нивните претставувања во рамки на телевизиските програми, филмот и стрипот (Миле Топуз).

Клучни зборови: св. Кирил и св. Методиј, визуализација, портрети, литература, филм

Зоран Пејковски

930.85(497.7):27-36:929Кирил, Св.
930.85(497.7):27-36:929Методиј, Св.
930.85(497.7):271.2-36:929Климент Охридски, Св.

КИРИЛОМЕТОДИЕВСКАТА ТРАДИЦИЈА - ТРАЕН БЕЛЕГ НА МАКЕДОНСКАТА КУЛТУРНА МЕМОРИЈА

Клучни зборови: Свети Климент Охридски, кирилometодиевска традиција, културна меморија

Кирилometодиевската традиција како творечка инспирација

Свети Климент Охридски, заедно со Светите Кирил и Методиј ги поставуваат првичните основи на сесловенската култура и просвета, во чиј склоп одделно се бележи нивната заслуга во оформувањето на секоја национална словенска култура. Притоа се мисли на комплексноста во односите помеѓу источнословенските, западнoсловенските и јужнословенските литератури, кои можат да се согледаат како еден систем во однос на нивните стуктури, но тие се и со подвлечени разлики во однос на јазичните, текстуалните и на културните рамништа. Во таа насока ги бележиме заслугите на Св. Климент Охридски на планот на оформувањето на македонскиот литературен ја-

зик, на македонската современа поезија и проза, на целокупното македонско културно творештво. Тој ја дава основата на нашиот литературен јазик, на македонското уметничко слово. Тој го создава и го иницира кај своите слушатели вкусот и воопшто односот кон поезијата, кон фикцијата, којашто пак е основа на секоја добра литературна дејност. Затоа името му останува бесмртно низ вековите. Кога ќе се погледне во колку многу преписи се распространети неговите творби, како се препишувани, како го побудуваат инересот во средновековниот и во периодот на преродбата, само затоа што го носат името на Свети Климент Охридски, не може да се избегне заклучокот дека токму неговиот талент е залог и причина за такво творечко многувековно траење. Така, според нас значајно е од аспектите на меморијата и сеќавањето да се

проследи вековниот континуитет на македонската книжевна традиција, согледна во директна и иницијална врска со творештвото на Свети Климент Охридски, преку највпечатливите облици на нејзините пројави, на облиците на културното живеење во континуирана последователност. Името на Св. Климент навистина обединува и тој останува вечна тема во науката, но и пројава која континуирано вдахнува творечка инспирација кај книжевните творци низ вековите. Секое ново поколение на истражувачи открива и разрешува нови проблеми и аспекти, ги решава на поинаков начин и од друг аспект, а со тоа ја збогатува сликата за него, неговиот творечки профил, го збогатува нашето знаење за таа епоха, дава продонес кон општите цивилизациски придобивки.

Свети Климент Охридски е достоин наследник и продолжувач на делото на Св. Кирил и Методиј, кој подготвил многубројни ученици и оставил забележителни литературни творби. Со просветлувањето на народите преку писменост и проповед, со просветлувањето на мислата и умот со „боговдахновени книги“, Свети Климент оставил длабок белег во македонската историја. Но, не само тоа, тој заедно со своите учители тргнал по пат кој ја променил судбината не само на Словените туку и на Европа. Основното и првостепено значење на тој „пат“ му припаѓа на создавањето на писмото, чијшто пронаоѓач е високопочитуваниот учител – Св. Кирил Филозоф, писмото како најсилен фактор за прогресот на цивилизацијата што од потокот на животот го излекува и ги востановува културните вредности, праведјќи ги трајна сопстве-

ност на човекот и непресушен извор на новите творечки достигнувања. Свети Климент Охридски ја формира Охридската книжевна школа или попозната како прв словенски универзитет. Иако станува збор за хиротонисан словенски епископ, Св. Климент не ја двои својата просветителска дејност од епископската, туку напротив, паралелно развива силна пастирска, црковно-организациска, просветителска и литературна дејност. Така Св. Климент ги положил темелите на Охридската архиепископија, а со своето литературно и мисионерско дело зрачел и нè задолжил нас Македонците да го одиме патот којшто тој го подготвил и трасирал за генерациите по него. Затоа, многу разбирливо е што делото на Св. Климент Охридски одиграло силно влијание врз цивилизацискиот развој на Македонците во поглед на воспоставувањето на најстарата словенска писменост и култура.

Свети Климент Охридски дефинитивно е најголемата македонска творечка инспирација. Климент е втемелувач на патот на иконското и првичното книжевно создавање. Тој ги трасира првите патеки за создавање текстови кои и ќе подучуваат, но и текстови кои ќе го најдат патот до тие на кои им се наменети, зашто се создадени на разбирлив, едноставен народен јазик, а од друга страна тие се исткаени со високо мајсторство и торжественост. Притоа, мора во овој контекст да се напомене дека просветителството, односно тајната на преосвештението, се прави преку прецизна мисија на христијанизација и богоучење за Христа.

Оттаму не е ни чудно она што е посветен литературен производ за Св. Климент, првенстве-

но да е со одлика на неговите похвални слова, со глорификација и торжествување, творештво кое претставува еден вид апологија на неговиот лик на светец и дело на вдахновен првоучител. Она што, исто така побудува внимание е обидот на сите автори кои посегнале по Светиклиментовата инспирација да го користат дури и неговиот начин на зборообразување, неговите стилско-изразни средства, епитети, споредби и метафори, да го сообразуваат стилот во однос на неговите похвални беседи, а секако и да ги прифаќаат квалификативите за овој голедец, употребени во житијата и другите црковни форми посветени на Св. Климент. Ова колку и да е на штета на сечија авторова оригиналност, изгледа дека е неизбежно, зашто кога зборуваме за Св. Климент и неговото суштествување (во однос на неговото дело и творештво) како творечка инспирација, треба да го имаме предвид фактот дека во средновековната црковна литература се создава и постои цела една низа од наследство во кое се следи неговиот стил и творечки опит. Неговото влијание било силно и според временските одредници, траело долго (со векови), а и според интензитетот на функционирањето како модел и урнек на создавање. Охридската книжевна школа, всушност, е изградена на темелите на овој процес.

Илија Велев сублимирано и концизно ги изнесува фактите за една од најважните мисии за историјата на словенската писменост и култура.

„Воопшто во мисионерско-просветителската дејност на Св. Константин Филозоф со брата си Св. Методиј клучно обележје имала Моравската мисија, чија реализација се одвивала

во три историско-политички фази: чисто византиска во периодот меѓу 863 и 867 година, римопапска во периодот меѓу 867 и 869 година и третата христијанско-екуменска меѓу 869 и 885 година – што требало да ги балансира односите меѓу православниот Исток и римопапскиот Запад. Тој бил предводник и активен актер во двата историско-политички периоди од одвивањето на словенското мисионерство, во византискиот и во римскиот кај папата. Неговата прерана смрт во 869 година судбински го оддалечила од натамошниот влог за афирмација на словенската цивилизација и култура, но ги поставил темелите врз кои Св. Методиј и нивните словенски ученици ја надградувале идната архитектура на европското и на словенското цивилизационо опстојување при т.н. трета историско-идеолошка фаза од одвивањето на Моравската мисија“ (Велев, 2019).

Св. Климент Охридски како незгаслив факел со векови ја огрева и вдахновува инспирацијата, а Ратомир Гроздановски тоа го лоцира во следните аргументи главно потпирајќи се на неговата просветителска дејност, како родоначалник на македонската просвета и образование: „Свети Климент е татко на нашата просвета. Знаеше Божјиот пратеник и рамноапостол на Христовата Црква, дека јазикот, писмото, просветата и просветеноста на еден народ е основа за секаков напредок и културен развој. Токму затоа свети Климент му даде посебен акцент на пишаниот збор. За него просветата значеше, преку мајчин јазик и писменост, народот да се здобие со знаење на Божјиот закон и моравската мисија“ (Велев, 2019).

рал. Оттаму народната просвета е во нераскинлива врска со Црквата...“ (Гроздановски, 1990).

Свети Климент Охридски е и основач на црковно-народната култура, која во творечкиот гениј на македонскиот народ, пројавен низ облиците на средновековните градителски форми, фрескоживописот, книжевното наследство е инспирирана токму од Свети Климент. Покрај како втемелувач на просветувањето, описменувањето на народот и поставувањето на основите за развој на културата, Свети Климент од Ратомир Гроздановски е определен и како вистински меѓник на националниот идентитет: „Свети Климент ја ориентирал и нашата националност и јасно покажал на сите дека ние сме посебен народ“ (Гроздановски, 1990).

Зачуваното ракописно книжевно наследство на македонскиот народ сведочи за една повеќе вековна книжевна дејност што се одвивала на овие простори. Плодна старословенска книжевна продукција во Македонија се развива уште кон крајот на деветтиот век кога во овие краишта доаѓаат и ја започнуваат својата многу богата мисионерска и книжевна дејност „најдаровитиот, најопитниот, најенергичниот и најпросветниот ученик на светите браќа Кирил и Методиј – св. Климент“ (Иљинскии, 1931: 79-88) и високообразованиот – Св. Наум. По нивното доаѓање во овие краишта, како најопитни и догматски најподготвени словенски просветители и книжевници, Св. Климент и Наум доследно го продолжиле делото на свои-

те учители – Св. Кирил и Методиј. Она што не успеале да го остварат во Велика Моравија, поради пречките на германското свештенство, Св. Климент и Наум го оствариле во Македонија (Конески, 1986: 9-23).

Старословенскиот јазик бил создаден со благослов на византискиот државен врв за да одигра мисионерска улога во Велика Моравија. Во почетниот период на неговото постоење тој бил всушност *linguasacra*, јазик на кој се вршела богослужбата кај православните Словени¹. Всушност, целокупната ракописна писмена продукција во средновековието била сфатена, главно, како средство во служба на црквата. Официјалните христијански институции и воопшто црковната организација во средновековието ја поттикнувале книжевната и преписувачката активност за да можат да се задоволат потребите на активниот црковен и литургиски живот. Затоа е логично што за почетниот период од дејноста на Св. Климент и Наум, како и на нивните следбеници во Македонија е исто така карактеристична тенденцијата низ цела Македонија да се изградат бројни цркви и манастири што истовремено се и како културно-просветни и како книжевни центри во кои словенската писменост се проширува, продлабочува и добива нови високи естетски вредности. Оваа активност особено се засилува откако Св. Климент го добил епископскиот чин во 893 година кога тој всушност ја организирал Величката епархија и

¹ О. Nedejlković, „Языковые уровни и характерные черты диглоссии в средневековых текстах православных Славян“, American Contribution to the Tenth International Congress of Slavists, Sofia, September 1988, Linguistics edited by Alexander M. Schenker, 265–300.

ги поставил темелите на словенската црква во Македонија².

Веќе споменав дека книжевните споменици што се создадени како континуитет на кирилometодиевското дело во Македонија од Св. Климент, Св. Наум и од нивните следбеници имаат црковно-богослужбен карактер и тие се пишуваат и препишуваат во црквите и манастирите. Во помалите манастири се создавале црковни книги само за задоволување на своите култни потреби, додека во поголемите се оформувале цели скрипториуми. Во нив книжеvnата дејност била толку интензивна, што освен што се создавале манастирски библиотеки, тие ги опслужувале и помалите центри. Значи, манастирските библиотеки се формирале и збогатувале преку создавање книги во самите манастири, потоа преку даренија и преку порачки кај познати калиграфи што твореле во поголемите скрипториуми. Во манастирските библиотеки се собираат секаков вид богослужбени книги, потоа книги за манастирската обука и книги за четиво на монасите. Од бројот и карактерот на четивните книги (философски, аскетски, поучителни и др.), што се чувале во манастирската библиотека, може да се суди за интелектуалното рамниште на монасите, како и за економската моќ на манастирот во одделни историски периоди. Токму во ваквите скрипториуми се создавал еден основен книжевен фонд

што се користел не само во и за Македонија туку и за другите словенски книжевни центри што се потпирале на протографи создадени во Македонија.

Одлики на Охридскиот книжевен центар

Во текот на средновековието во Македонија дејствувале голем број вакви значајни книжевни центри. Еден од најзначајните секако дека е Охридскиот книжевен центар. Развитокот на писменоста во Охридската школа во доменот на графискиот израз се одликува со доследна примена на глаголицата, а во однос на правописниот и јазичниот израз блискоста со кирилometодиевската јазична норма. Свети Климент како создател на Охридската книжевна школа, и Наум како негов најдоследен соработник, директно ја спроведуваа и афирмираа глаголската традиција, што како факт е „најочевидна потврда за опозиционото становиште на самите нив спрема грцизираната азбука“, израз на нивното неслагање во овој поглед со културната политика на Симеон, кој ја воведува кирилицата во службена употреба (Конески, 1986: 16). Особено значајна е изјавата на Св. Климент изразена во неговото *Похвално слово за Кирил и Методиј*, дека Светите Кирил и Методиј го положило своето дело „не на туѓа основа“, ами од-

² Во одделни манастири бил развиен монашкиот живот, особено во манастирот „Св. Пантелејмон“, каде што најмногу се задржувал Св. Климент. Тој самиот ги учел свештениците на црковно пеење и составувал проповеди достапни за сите. Секако потребно било да постои и скрипториум каде што одделни вешти монаси писари ги препишувале и ги умножувале Климентовите литургиски книги во ракопис за сеопшта употреба. (За ова да се види кај С. Антолјак. – Б. Панов. *Средновековна Македонија*, том I, Скопје 1985, 211).

ново измислиле нови букви за нов јазик, за што доказ е постоењето на глаголската писмена традиција, како предуслов за самобитноста на новата/младата словенска писменост, што претставува едно *самосвесно сѿановишиѿе* за првата генерација словенски книжевници (Конески, 1986: 17).

Освен со задржување на глаголицата, Охридската школа се одликува и со подоследно придржување на кирилometодиевската традиција. Во нејзината практика се забележува верно придржување до кирилometодиевскиот превод на богослужбените и библиските книги, па во текстовите што произлегуваат од неа се забележува поголема архаичност и во јазикот и во одликите на текстот во однос на Преславската школа, каде што се забележува ревизија која се согледува во спорадична или последователна замена на некои зборови во тој превод, како и извесни интервенции во редакциски поглед, сообразени наново со грчкиот текст (Јакимовска-Тошиќ 2022: 29). Така, во однос на одлуката на Св. Климент да остане верен кон традицијата на Светите Кирил и Методиј, не прифаќајќи ја понудата на Симеон да учествува во реформирањето на азбуката, Конески ги цитира становиштата на Илјински, кој укажува на очекувањата Климент да ја заземе позицијата на главен помошник на Симеона во црковните и културните иницијативи. Но наместо тоа, и притоа наместо да остане во Преслав, „тој е испратен во најодалечената покраина, до самата граница со Албанија, каде била за него построена Величката епископија, како во Македонија да немало и други епископски катедри побогати и

познаменити“ (Конески 1986: 15). Самата постапка според Илјински личела на еден вид изгнанство, отколку на награда за неговата осумгодишна неуморна работа во прилог на словенската просвета. Причините за овој сплет на настани Илјински и Конески ги бараат во отказот на Климента да учествува во составувањето на новата грцизирана азбука и во процесите на ревизија на првичниот кирилometодиевски превод на Светото писмо.

Глаголицата била во полна употреба и еден век по смртта на Климент, за што доказ се македонските текстови од Охридската школа од X и XI век – Асемановото евангелие, Зографското евангелие, Мариинско евангелие, Охридскиот апостол, Синајскиот псалтир, Синајскиот евхологиум, Македонските глаголски ливчиња и др. Значајни ракописи од најстариот период на словенската писменост се исто така Охридскиот апостол и Болоњскиот псалтир, кои во голема мера придонесуваат за издвојување на македонските ракописи во посебна македонска варијанта на црковнословенскиот јазик.

Видливо неодминлив е загледот во деловите од текстовите, исказите, зборовите, деловите од зборови, буквите со гласовна или бројна вредност, кои во македонските кирилски ракописи од XII и XIII век се напишани со глаголички букви, во т.н. палимпсести. Окото особено не може да ги испушти од вид дури и при беглото пролистување на страниците на Охридскиот апостол и Битолскиот триод, како и Болоњскиот псалтир. Овие ракописи нудат доволно сознанија за долготрајното присуство на глаголицата во Македонија. И ги има во нив имиња-

та на светите личности од македонската црква, Свети Климент и Свети Григориј, запишани со глаголички букви во Охридскиот апостол. Односот на препишувачите кон словенската азбука, кон македонската писмена традиција, и кон сопствената препишувачката дејност, особено односот на препишувачите во Охридскиот книжевен круг кон словенската црква во Македонија (Свети Климент е првиот посветен, а Свети Григориј е последниот словенски посветен епископ на охридскиот престол) е творечки.

Во синаксарот (месецословот) на Охридскиот апостол се поместени имињата на Климент, инаку првиот словенски епископ на охридскиот престол и на Григориј, последниот прогласен за свет. Името, пак, на Свети Климент се јавува и во синаксарот на Асемановото евангелие, глаголски ракопис од XI век, откриен во 1763 г. и заведен во Ватиканската библиотека за научно да биде достапен во 1865 г. преку издание на Фрањо Рачки придружено со јазична анализа на тогаш младиот научник Ватрослав Јагиќ. Но, не е само Климент Охридски спомнат во синаксарот на Асемановото евангелие, туку и неговите учители, Светите браќа Кирил и Методиј. Времето на откривање на ракописот за научниот свет е тоа кога словенскиот свет ја одбележува илјадагодишнината од Моравската мисија, а славистиката го насочува својот интерес кон Охрид и Македонија. Во Охрид, пак, се раздвижува црковно-народната борба – никогаш незапрениот народен подвиг за обнова на Охридската архиепископија.

Со Асемановото евангелие започнува регистарот старословенски ракописи во историјата

на оригиналната словенска литература со Свети Климент Охридски во месецословот одбележан како светец, а Охридската книжевна школа е вклопена во самите почетоци на словенската писменост како цврст јазол меѓу Моравската мисија на седмочисленичката дружина предводена од Светите браќа Кирил и Методиј и сè што на планот на писменоста ќе се случува во сиот словенски свет до времето на почетоците на славистиката

Свети Климент во културната меморија преку народната традиција

Живата традиција кон Свети Климент Охридски, непосредно поврзана со традицијата кон Свети Наум Охридски, се одразила во народното творештво создавано уште во средновековниот период, а таа традиција се бележи сè до современоста, присутна во долг временски интервал од IX до XXI век. Како заштитници Климент и Наум Охридски бдееле врз македонскиот народ и во текот на турскиот период. Во легендите се прикажани како чувари на градовите, на охридската област, на езерото, на манастирите кои самите ги подигнале и во кои неморно работеле. Подоцна во XIX век легендите ги поврзуваат Св. Климент и Наум Охридски со преродбенскиот поет Григор Прличев. Во насока на објавување на повеќе народни преданија за Св. Климент и Св. Наум Охридски присутни во Охридскиот Регион треба да се спомене студијата на Наум Целаковски (1974: 21-24). Вера Стојчевска Антиќ објавува во посебна книга повеќе легенди и преданија посветени на Св. Климент и Наум Охридски (1982). Овде споменуваме неколку легенди забележани во Ох-

рид, кои се одраз на улогата и застапништвото на Свети Климент кон Охриѓани: „Св. Климент – лекар“, „Помошта на Св. Климент“, „Св. Климент спасител“, „Чудото со глувата и нема девојка“ и други (Стојчевска Антиќ, 1982: 25-35), како и легендата „Свети Климент го спасува Григора Прличев“, наведувајќи го цитатот: „Кога свети Климент шетал по земјата, во тоа време живеел и Григор Прличев“ (Стојчевска Антиќ, 1982: 76). Еден од најголемите почитувачи на Св. Климент е токму големиот поет Григор Прличев, кој исто така го продлабочува неговото место и улога во културната меморија на Охриѓани.

Во легендата „Св. Климент – лекар“ се опишува Климентовата сила да лекува преку божјата сила. Тој барајќи преноќиште успева да го излекува болното дете со помош на сварена трева. Селаните не знаејќи кој е старецот прво не му дале преноќиште, но потем постојано му се молеле на Свети Климент за прошка.

Во „Помошта на Св. Климент“ е нагласена интервенцијата на Свети Климент преку божјо влијание врз лошиот чувар. Во оваа легенда е опишана помошта на чуварот Јанко кој оставил два мева масло во црквата „Свети Климент“. Кога Јанко се соочил со лошиот чувар на ливадите, овој не само што не бил лош, туку му помогнал да го пренесе товарот.

„Свети Климент спасител“ е легенда во која Свети Климент со молитва добил сила да лета и го спасил девојчето од давење во езерото.

Во легендата „Свети Климент го спасува Григора Прличев“ опишано е слегувањето на Свети Климент од небесата и неговото шетање по земјата во времето кога Григор Прличев бил во затвор. Свети Климент му помага да излезе од затвор и му кажува дека ќе го чува од секакви незгоди.

Споменот за Свети Климент опстанува низ вековите во меморијата на народот, при што бележиме голем број цркви и манастири, места што се поврзани со неговото и со името на Св. Наум, кои како светители, закрилници на народот се особено присутни во народните легенди и преданија. Затоа нагласуваме дека токму во народното творештво едни од најубавите и најинтересните народни умотворби се народните преданија за Св. Климент и Св. Наум. При разгледување на текстовите за нив се забележуваат две тенденции: историска и фантастична. Двете тенденции, во поголема или помала мера се испреpletени со историски, чудотворни и со митолошки елементи. Во некои од примерите на легендите и преданијата Климент и Наум се јавуваат како обични луѓе, без да се подвлече светителскиот ореол, во границите на реалноста. Но, во други состави овие светители и нивните дејства придобиваат натприродна сила, при што се потенцираат нивните чуда и се засилува легендарниот приод. Така, историска содржина се следи во содржината на легендата забележана од Кузман Шапкарев, која се однесува на овошните дрвја облагородени од Св. Климент³. Овој мотив го среќаваме и во

³ *Сборник од Български народни умотворения*, кн. III. Песни из политически живот. Събрал и издава К. А. Шапкарев, София 1892, 371. Овде се наведува: „Св. Климент не само чловеците в Охридската каза ги просветил во христијан-

Опширното житие од Теофилакт. Со споредбата на двата текста се открива историскиот карактер на народниот текст. И Ј. Хаџи Константинов-Цинот во својот патепис за Охрид и Преспа објавен во Цариградски весник од 26.3.1855 г. ја споменува оваа дејност на Св. Климент, следејќи го народното преданија на оваа тема (Хаџи Константинов-Цинот, 1987: 67). Кај В. Стојчевска-Антиќ се среќаваат споредбите за историската подлога на некои од народните преданија, како на пример во случаите, што исто така ги забележал Шапкарев: „За Девол и Панс“, „За Здеглавје и Белица или првите Св. Климентови епископии Главиница и Велица“, во кои и народниот раскажувач се приклонувал кон можната убикација на местата поврзани со Св. Климентовиот подвиг: Девол, Главиница, Велика, во кои има историчност, но не можеме да очекуваме историографска и топонимска прецизност, и како легенди за места отклонуваат од историската вистина (Стојчевска-Антиќ, 1982: 14-15). Од друга страна, во голем дел од народните преданија ќе преовладува фантастиката, каде што ќе се забележат и митолошки слоеви, поврзани со натприродната сила на Светите Климент и Наум Охридски, што мотивски се доведуваат во врска со Охридското Езеро, со нивните манастири и начинот на нивната изградба, со релациите со луѓето. Најчесто легендите и преданијата се кратки по содржина, имаат едноставна композиција и интересна фабула, а претставуваат одлично сведоштво за вековитата народна љубов кон личностите и дело-

то на овие двајца народни светци и просветители. Станува збор за огромна народна традиција, издигната до вистински култ кон благородните ликови и дејноста на Св. Климент и Св. Наум Охридски (Саздов, 1986: 153). Свети Климент е заштитник на градот Охрид и целиот Охридски Регион. Преданијата раскажуваат дека секогаш кога над градот и околината ќе се надвиснела некоја несреќа се јавувал духот на светецот и го спасувал градот од разурнување, а народот од страдање (Китевски, 2013: 304).

Еден од позначајните мотиви поврзан со чудата на Светите Климент и Наум Охридски е мотивот со изградбата на двата манастири – Климентовиот и Наумовиот, за што постоел договор, поврзан со времетраење на градбите. Првичниот запис е на српскиот писател Бранислав Нушиќ (Нушиќ, 1894: 104-105). Така, мајсторите распнале јаже од едниот до другиот рид по кое си ги подавале алатите, а кога едниот манастир ќе биде готов да се затресе јажето и да се престане со градба за да се види кој манастир е прв изграден. Пред самиот крај на изградбата на Св. Климентовиот манастир на јажињата паднале црни чавки и мајсторите престанале да работат. Св. Наумовиот манастир продолжил да се гради и така бил завршен. Потоа на јажињата паднале бели гулаби и мајсторите застанале со градбата. Поради случувањата Светиклиментовиот манастир останал недоправен, поради што во преданијата се вели дека на Турците им било полесно да го претворат во џамија, при што до-

ската вера, туку и самите плодотворни дрва ги опитомил, пренесол во градот питоми овоштини, насади и ги пресади дивите до тогаш местни овошни дрвја“.

дале минаре, поради отсуство на кубе (Ристевски, 2009: 64).

Едно од поинтересните преданија за Свети Климент е преданието за Цар Самуил и Св. Климент. Во ова предание ја забележуваме тенденцијата за спојување на Св. Климент со значајни историски личности. Овие споеви на личности се забележуваат во различни временски периоди, во повеќе историски епохи. Во него е предадена тешката борба што ја водел царот Самуил. Пред тврдините се појавил Свети Климент на бел коњ и додека се враќал кон својот манастир од големата сила на потковите светкале искри по калдрмата. Војските се исплашиле од таквата сила и се разбегале. Така царот Самуил ја разрешил војната.

ЦАР САМУИЛ И СВ. КЛИМЕНТ

Крај Охридската тврдина царот Самуил водел тешки борби со турскиот аскер. Се леела многу крв. Самуил ќе ја загубел целата војска, ако тогаш пред вратите на тврдината, вјавнат на бел коњ, не се појавил пред свети Климент кој им наредил на војските да престанат да се борат. Потоа свети Климент пак се вратил во својата црква.

Од големата сила на коњот од потковите, останувале длабоки траги на калдрмата и отскокнувале искри како секавици. Гледајќи го тоа војските се уплашиле, престанале со војната и се разотишле.

Старите раскажуваа дека кај Горна Порта, на калдрмата, постоеле траги од потковиците на свети Климентовиот коњ“ (Пандев-Димовски, 2022: 171).

Во продолжение со истата тематика е преданието за потковата од коњот на Свети Климент. Преданието го опишува настанот кога дошле турските војски да го заземат Охрид и пред нив се појавил Свети Климент со белата долга брада на бел коњ. Тој им ја затворил Долна Порта, а Турците отишле на Горна Порта, но таму Свети Климент ги пречекал со извадена сабја и кога замавнал од нејзиниот блесок сите Турци се исплашиле и се разбегале. Потоа коњот на Свети Климент се сопнал и зафрлил со задната нога, па му се откинала потковата и се качила на железната врата од Горна Порта. Преданието истакнува дека потковата како доказ за спасувачката интервенција на Св. Климент стои таму и до денешни дни. Заштеничката улога на Св. Климент над Охрид и Охриѓани се бележи и во долгиот турски период на политичка доминација.

ПОТКОВАТА ОД КОЊОТ НА СВ. КЛИМЕНТ

Кога дошле турските војски да го заземат Охрид, свети Климент им ја затворил Долна Порта за да не можат да излезат во градот. Тогаш тие отишле кон Горна Порта. Се преплашиле кога и таму, пред вратите, вјавнат на бел коњ и облечен сè во бело, со долга бела брада, го виделе свети Климент. А кога свети Климент ја извадил сабјата и замавнал со неа, од нејзиниот блесок исплашените Турци почнале да бегаат, кој како нозе го држеле.

Потоа, кога свети Климент се вратил назад, да си влезе во градот, неговиот коњ се сопнал и од задната нога се откинала потковата и се качила горе на железната врата од Горна Порта. Потковата до денешни дни стоеше на вратата“ (Пандев-Димовски, 2022: 171-172).

Во преданијата Свети Климент најчесто се среќава со Свети Наум Охридски, со кого најчесто се претставени како браќа. Некои истражувачи сметаат дека тоа се однесува на браќа во духовна смисла – собраќа, но повеќемина се склони да тврдат дека Свети Климент и Свети Наум навистина биле родени браќа. Не само затоа што Свети Климент бил епископ, а Свети Наум презвитер, а во православната црква епископ и презвитер никогаш не се нарекувале браќа, туку и поради некои други показатели (Китевски, 2013: 304).

Едно народно предание за Свети Климент кажува дека во градот Охрид има изобилство од секаков вид овошја, што насекаде се наоѓа. Кажуваат дека Свети Климент ги просветил преку христијанската вера не само луѓето од охридскиот крај туку и самите плодородни дрвја ги оплеменил, кога од Азија пренесол во градот питоми овошја, садници, та ги облагородил дивите до тогаш месни овошни дрвја - Од записите на Кузман Шапкарев (Китевски, 2013: 304).

Дека споменот за Свети Климент живее во народот докаже и случката што ја раскажува Сандре Чипанов, долгогодишен клисар во црквата Свети Климент во Охрид:

„Во 1910 година беснееше колера во Охрид. Градот секој ден се полнеше со мртвци. Лек немаше. Народот почна да се преселува и да бега во околните села. Манастирот Свети Наум беше полн со избегани охриѓани. Тогаш, вели Сандре, му предложив на поп Ѓорѓи и на уште еден поп кој беше при црквата Свети Климент, да ги земе-

ме моштите на Светиот отец наш Климент и да поминеме низ градот во литија. Свештениците се согласија и веднаш тргнавме, само ние, неколку души. Попат почна да ни се придружува народот. Го поминавме варошот, па потоа [врвевме] низ чаршијата. Турците не ни сметаа, зашто и тие се луѓе, наши браќа од човештвото, кои се пред Бога исти и делиме исти проблеми, и среќата и несреќата исто ја доживуваме, а сега сите паѓаа од колерата како муви. И така, до вечерта се вративме со моштите во црквата Свети Климент. Другиот ден никој повеќе не се разболе од колера. Оваа грозна болест веднаш се пресече. Носењето на светињите во литија многу помага, вели стариот Сандре. И потсетува на случајот во Цариград. Еднаш и во Цариград завладеала колера и многу народ покосила. Тогаш патријархот пошол кај султанот и замолил за одобрение да се пренесе низ градот појасот на Пресвета Богородица, кој тогаш се чувал во црквата Влахерна. Султанот дозволил и литија со појасот и со патријархот, свештенството, со крстови и рипиди, проминала низ Цариград. И колерата веднаш престанала“⁴.

Од преданијата може да се издвои и „Свети Климентовата стапаљка“.

„Во Охрид имат камен над кој сет вглобени петички стапаљки од скорни, кои вељат че бега од свети Климент“ (Стојчевска Антиќ, 1982: 79).

Од другите поважни заеднички мотиви во преданијата за Светите Климент и Наум Охридски можат да се споменат нивни чуда од заштитнички карактер на манастирите и мана-

⁴ Сведоштво запишано од Владиката Николај Битолско-охридски, во неговата Книга *Емануил*, глава II: О чудесним исцеленима, 15-то чудо: Повест о колери у Охриду 1910 године.

стирскиот имот, што самите ги изградиле, мотивот за лекувачките чуда на светците, светителската сила во припитомување на животни, казните кон крадците на манастирскиот имот и кон исмејувачите на нивната света и манастирска моќ и сл. Кратки по својата содржина, што е во природата на овие раскажувачки форми, но со интересна и поучителна фабула, преданијата за овие светители претставуваат вистински илустративен материјал за вековната народна посветеност и пиетет кон личностите и делата на овие наши просветители и светци, што народната традиција ги издигнала до вистински култ и трајно обојување (Саздов, 1986: 153).

Свети Климент во културната меморија во творештвото на XIX век

За историјата и потомците, за целата словенска, а особено за македонската култура, епископот Свети Климент засекогаш останува во нераскинлива врска со градот каде што почива неговото тело, Охрид. Всушност, атрибутот Охридски се должи на славистичката традиција од крајот на XIX век, која главно се потпира на многу усни преданија и на археолошки пронајдоци, кои го врзуваат името на Свети Климент со градот Охрид. Во Охрид Свети Климент ги реализира најголемите архитектонски градби. Во житијниот текст го среќаваме податокот дека станува збор за манастирот „Св. Пантелејмон“ граден во времето на цар Борис, при што подигнал и две други цркви слични по својата форма. Остатоките од првичниот манастир „Св. Пантелејмон“ се откриени при архе-

олошките истражувања на месноста „Имарет“, крај Охрид. Манастирот бил претворен во цамија, но местото на Светиклиментовиот гроб е лоцирано во манастирската црква. Во градот Охрид е зачуван соборен храм, којшто го носи името на Свети Климент. Недалеку од градот Охрид, покрај патот којшто оди околу езерото има уште еден манастир, кој го носи името на Свети Наум, неговиот најблизок соработник. Тие култни духовни точки ја врамуваат и границата на еден од најголемите средновековни културни и духовни центри – Охридската книжевна школа. Традицијата на Свети Климент и Охридската книжевна школа успеале да го надживеат времето и заборавот, а неколку илјадалетија по Свети Климент овие простори ќе бидат едни од најинтересните и најплодните во книжевна смисла. Целта на мисионерското дело на Свети Климент да се воспостави словенска христијанска црква, да се создаде словенска писменост и да се востанови книжевна традиција, заложбите што ги прави Свети Климент во целиот тој процес, е она што е пресудно и што го обезбедува востановувањето и траењето на неговиот култ во културната меморија на македонскиот народ.

Релацијата Св. Климент Охридски – Григор Прличев се однесува на вербата на Григор Прличев во заштитната моќ на Св. Климент на градот Охрид низ вековите. Прличев е убеден во тоа и на многу места тоа го потцртува. За својата почит и за почитта на Охриѓани кон Св. Климент пишува во својата „Автобиографија“. Тој како и сите други Охриѓани, живеел во една атмосфера исполнета со култот на Климент Ох-

ридски. Прличев во извесна смисла се чувствувал како негов наследник на полето на просветата и литературата. Прличев верувал во моќта на Св. Климент, кој за него бил олицетворение на заштитник и спасител на Охрид. Токму таа негова убеденост и сигурност на многу места во „Автобиографијата“ е потенцирана. При неговото апсење тој ѝ се обраќа на болната мајка: „Мајко, не бој се. Тако ми св. Климента за малу време ќе се видиме!“ А неговиот пријател Чудо го куражел со следните зборови: „Нема да страдате многу, рече Чудо, Тако ми св. Климент, ќе се спасите.“ Вербата на Прличев и на другите негови блиски во неговото ослободување од затвор доаѓа преку зборовите изречени пак на мајка му, но по неговото враќање дома: „Гледаш, мајко, св. Атанас и св. Климент нè доведоа живи.“ Тоа се моменти коишто сведочат за духовната поврзаност на Григор Прличев со Св. Климент и неговото дело.

За непомастената сила на Св. Климент Охридски како македонска творечка инспирација и неговото силно присуство во колективната меморија зборува итрудот „Контекстот св. Климент vs Прличев во македонската културна меморија“ на Ранко Младеновски и Толе Белчев (2016: 85-95). Авторите нотираат дека постојат повеќе запишани македонски народни легенди (и преданија) во кои се појавуваат заедно Свети Климент и Григор Прличев, додавајќи ги деловите од творештвото на Григор Прличев посветени на Свети Климент Охридски. Во таа насока најилустративни се три ракописи на Прличев: Автобиографијата, Писмото на Прличев до Никола Робев од 3 јуни 1867

година (Охрид) и Словото за Климент. Во овие текстови се согледуваат присутните релации во македонската колективна културна меморија меѓу двајца мошне значајни дејци од македонската книжевна и, воопшто, културна историја – Св. Климент Охридски од IX век и Григор Прличев од XIX век. И од претходно споменатите народни легенди се согледува дека во македонската фолклорна традиција Св. Климент и Прличев се поставени во идентичен хронотопски контекст, обединети во охридското предание независно од времето на нивното историско дејствување. Суштинските особености на „Словото за св. Климент“ (Слово за Климента) од Григор Прличев одржано во Охрид во 60-тите години на XIX век, како и податоците во неговата „Автобиографија“ пишувана во 1884 и 1885 година во Солун, укажуваат дека култот на Григор Прличев кон Св. Климент Охридски бил најзначајниот и најефективниот поттикнувачки фактор за креирањето на контекстот Св. Климент – Григор Прличев во македонската колективна културна меморија.

Свети Климент како поетска инспирација во XIX век свое значајно место има и во поезијата на Рајко Жинзифов. Песната „Охрид“ го опева влијанието на Свети Климент кое на духовно-културен план трае десет века. Поетот често размислува за Охрид и за топлата вера која Климент преку молитва ја пренесува до својот град Охрид. Исто така, Жинзифов го споменува и рамноапостолот Кирил, кој му дал ука на Климент за да го пренесува словото кај народот, кое ќе му ја топли душата, како апотеоза на слободата, за неговиот поробен народ.

ОХРИД

Ја в полношт мрачна, беззвездна,
Боже, на високо место,
С с'лзи во очи, с душа жедна
За Охрид ја мислех често.
За Охрид, столица духовна,
За тепла вера тогашна,
Как с народна дума, безгрешна,
Климент славјанска молитва,
Божјо предаваше слово,
Во Охрид, во старата црква
Сос облекло Кирилово.
Как на свој јазик народен
Проповедал кротко, мило,
Дух на љубов, дух свободен,
Он кадејќи сос кадило.
Он в црква с љубов, с смирење
Он свое словесно стадо
Сос Кирилово учење
Напојувал старо, младо.
И как народ грмогласно
В стара црква охридска
Произнесеше согласно
Он молитва си славјанска.
И сега, о боже, често
Сос очи влажни, с'лзливи
От това високо место
Праштам ти топли молитви
Пастир прати им духовен
Да пасит славјанско стадо,
С дух народен, дух свободен
Да утешит старо, младо

(Жинзифов, 1981: 60).

Овде Жинзифов истакнал дека Климент на својот народен јазик го проповедал духот на љубовта и на слободата. Затоа поетот го моли

Бога во старата охридска црква да им прати пастир со народен и слободен дух, еднаков на духот на Свети Климент, кој ќе произнесува словенски молитви во словенска (автокефална) црква. Со еден химничен однос кон првоучителот Климент, спрема словенската богослужба вршена на народен јазик, поетот го воспева светителот во духот на љубовта, смиреноста и чистотата на мислата. Поентата на песната е во идејата дека новите просветители треба да се подучат врз Климентовиот пример, оние духовници кои народот толку желно ги чека да прозвучат во слободен словенски дух, иако и самиот поет е скептичен и обезнадежен поради фанариотското угнетување.

И Кузман Шапкарев во своите собрани дела го споменува Св. Климент како вистински божји човек. Тој во ова предание е претставен како просветител не само на луѓето туку и на овошките и насадите. Овие согледби ги изложува во преданието „За Св. Климента“:

„Во гр. Охрид има избилни и од секаков вид овошја, какви не секаде потекнуваат. Велат дека св. Климент не семо човеците од охридскиот крај ги просветил преку христијанската вера, туку и дека самите плодородни дрвја ги опитомил, кога од Азија пренел во градот питоми овошја, насади, та ги насадил дивите до тогаш месни овошни дрвја“ (Шапкарев, 1976: 559–560).

Од македонските преродбеници, кои при осудата на фанариотските злосторства и на европската незаинтересираност кон ропската положба на словенските народи на Балканот ја истакнал потребата од зајакнување на селовен-

ската и на јужнословенската свест кај словенските народи, при што се повикал на големото дело на солунските браќа и нивните следбеници, е Ѓорѓи Динката, кој овие идеи ги изнесува во статијата „Познај се себеси“ (1853), но и во стихотворбата „Самовила“ (1862):

„Вие божји светители,
Народни просветители,
Климент, Наум, Ангеларе –
Свети Јоване Рилски,
Вие синови Солунски,
Трновски и Охридски,
Кај сте божји угодници
Цареви и Царици .

Во оваа насока на засилена афирмација на неговиот култ во XIX век го вбројуваме и преводот на Пространото Климентово житие од Теофилакт на македонски јазик од страна на Партениј Зографски, прв словенски епископ на Кукушко-полјанската епископија. Преводот бил печатен во списанието „Български книжици“ во 1858 година. Преводот бил придружен од вовед, предговор напишан во словенски дух, каде што Партениј Зографски истакнува дека во недостиг на животописанието на Св. Кирил и Методиј, ќе го изложи житието на нивниот ученик и соработник во нашето умствено и духовно просветување, Светиот Климент, архиепископот охридски, чие паметење е драгоцено за нас⁵.

За одбележување е и иницијативата на напредната охридска интелигенција во 1885 година да го формира културно-просветното

друштво „Свети Климент“, кое требало да работи на развојот на просветното дело во Охрид, кое формирало библиотека, при што Друштвото му доверило на Климент Заров да нацрта карта на Охрид и на Охридското Езеро со целиот рибен свет. Картата била продавана во Бугарија, Романија, Русија (Миронска-Христовска, 2015: 23-24).

Посебно внимание заслужува и дејствувањето на едно од најзначајните македонски друштва, на општомакедонската асоцијација, Македонското научно-литературно другарство „Свети Климент“ во 1902 година во Санкт Петербург. Неговите членови: Димитија Чуповски, Наце Димов, Стефан Дедов, Дијамндија Мишајков, Крсте Мисирков, Павле Кулафков и други, цврсто застанале во одбрана на македонската национална програма во која се барало Македонија да биде самостојна во политички, национален и во духовен однос, ослободување од странските национални и верски пропаганди, обновување на Охридската архиепископија и признавање на автокефална Македонска православна црква, едно македонско наречје да се издигне на степен на литературен јазик за сите Македонци итн. (Ристовски 2009).

Заклучок

Во сите овие произнесувања се бара основата која ја чини македонската духовна вертикала, почнувајќи од творечкото дело на Св. Климент Охридски, кое континуирано се следи низ веко-

⁵ *Книжевната преродба. Панорама на македонската поезија во XIX век.* Избор, предговор, редакција и белешки: акад. Гане Тодоровски, Битола: НИД „Микена“, 2008, 213–214.

вите, па сè до дејствувањето на Крсте Мисирков, Димитрија Чуповски и други истакнати македонски културни дејци на преминот од XIX во XX век. Сето тоа е показ за големата истрајност на македонскиот народ, кој своето културно и духовно предание го има вградено во делото на Светите Климент и Наум Охридски, врз чија основа се заснова македонската културна меморија и се гради културноисториската традиција. Врз основа на различната проследена граѓа, чија база е творечкото и духовно-црковно дело на Св. Климент Охридски: оригинални ораторско-прозни и химнографски состави, обреди, усни истории, легенди и преданија, книжевност, културни споменици, нашата интенција е да се проектира перцепцијата за тоа како културната меморија го одредува влијанието на минатото врз сегашноста и обратно: каква е позицијата на сегашноста за разбирање и интер-

претација на минатото врз примерот на рефлексивната на севкупното творештво на светителот Климент. Со неговото дело се удрија темелите на македонскиот културен идентитет во својот најрепрезентативен вид. Конески (1986: 23) во заклучот на својата студија за Охридската книжевна школа нагласува дека делото на Кирил и Методиј жилаво брането во Моравија, жилаво се бранело во неговата севкупност и на македонски терен, и како некаков завет пред великите учители им се наложила токму на Климента и Наума должноста да не се откажат од нивното писмо и традиција, ами со сите сили да настојуваат да им го предадат на поколонијата, што на македонски терен го бележиме како пренесена порака низ автентичната културна меморија сè до современите македонски книжевни и културни остварувања.

Литература

- Велев, Илија. 2019. „Свети Константин-Кирил Филозоф. По повод 1150 години од неговото блажено упокојување (†869–2019)“, *Кирилометодиевска*, книга 13, Скопје
- Гроздановски, Ратомир. 1990. *Светии Климент Охридски основател на Македонската православна црква*, Скопје: МПЦ.
- Жинзифов, Рајко. 1981. *Одбрани творби*. Приредил: Гане Тодоровски. Скопје: Мисла.
- Ильинский, Г.А. 1931 „Где, когда, кем и с какой целью глаголица была заменена „короллицей“?, *Byzantinoslavica* III, 1 (1931), 79–88.
- Јакимовска-Тошиќ, Маја. 2022. „Прилозите за св. Климент Охридски на Блаже Конески: паметење и традиција“. *Зборник од Меѓународната научна конференција: Македонска книжевна архива: од ракопис до дигитална библиотека, 40 години Институт за македонска литература*, Скопје 29.–30. Јуни 2021, Скопје: ИМЛ.
- Китевски, Марко. 2013 *Македонски празници и празнични обичаи*, Скопје

- Конески, Блаже. 1986. „Охридска книжовна школа“, *Климент Охридски. Сѹдѹги*, Скопје: Одбор за одбележување на 1100-годишнината од доаѓањето на Климент во Охрид и формирањето на Охридската школа за словенска култура и писменост
- Миронска-Христовска, Валентина. 2015. „Климентовата илуминација во македонскиот 19 век“. *Св. Климент Охридски лѳајт и фасцинација*. Скопје
- Младеновски, Ранко; Белчев, Толе. 2016. „Контекстот св. Климент vs Прличев во македонската културна меморија“ *Зборник од Меѓународна научна конференција Климентовото дело – посветена на 1100-годишнината од Климентовото уќокојување*, Штип: УГД, 85–95.
- Нушиќ, Бранислав. 1984. *Крај обала Охридској језера*. Београд
- Пандев, Димитар; Димоски, Славе Ѓорго. 2022. *Книа за светиите браќа Климент и Наум Охридски*, Охрид
- Патлиѳанковски, Марјан. 2020. *Средновековно македонско скрийторско наследство - I. Зачетоциите на културно-просветната дејност во македонските скрийторски центри*, Скопје: Академски печат.
- Ристевски, Стојан. 2009. *Чудаиќа на Свети Наум* (второ дополнето издание), Охрид: Македонска православна црква.
- Ристовски. Блаже. 2009. *Димитрија Чуќовски и македонската национална свесќ*, Скопје: Плус продукција.
- Саздов, Томе. 1986. „Народните преданија за Климент и Наум Охридски“. *Климент Охридски. Сѹдѹги*, Скопје
- Стојчевска Антиќ, Вера. 1982. *Климент и Наум Охридски во народната традиција*. Скопје: Наша книга.
- Хаќи Константинов-гинот, Јордан. 1987. *Избрани сѳраници*. Приредил Блаже Конески, Скопје
- Целаковски, Наум. 1974. „Народни преданија за Климент Охридски“. *Културен живој*, бр. 1–2, 21–24.
- Шапкарев, Кузман А. 1976. *Избрани дела V*, Приредил Томе Саздов, Скопје: Мисла.
- Nedejković, Olga. 1988. „Языковые уровни и характерные черты диглоссии в средневековых текстах православных Славян“, *American Contribution to the Tenth International Congress of Slavists*, Sofia, September 1988, Linguistics edited by Alexander M. Schenker, 265–300.

Zoran Pejkovski

**The Cyrillo-Methodian Tradition - a Lasting Mark of the
Macedonian Cultural Memory**

(Summary)

This text deals with the nature and character of the creative genius of St. Clement of Ohrid from the time of his activity, through all the forms created under his influence in the spiritual and cultural development on the Macedonian terrain manifested on a synchronic and diachronic level. It offers an insight into the enormous influence of the cult of St. Clement of Ohrid in the Macedonian literary and cultural tradition. The influence of the cult of St. Clement of Ohrid is traced through the most diverse forms of spiritual and cultural life in Macedonia, in medieval literature and art in general, but the emphasis is especially placed on the artistic reconstruction in the forms of folk tradition and in the works of authors from the period of national revival, in XIX century.

Key words: Saint Clement of Ohrid, Cyrillo-Methodian tradition, cultural memory

Slavica Petrovska-Gjorgjevska

930.85(497.711):27-36:929Кирил, Св.
930.85(497.711):27-36:929Методиј, Св.

REVIVING THE ROOTS: CYRIL AND METHODIUS' LEGACY IN SKOPJE AND ITS ROLE IN CONTEMPORARY CULTURAL AND EDUCATIONAL INITIATIVES

Key words: Cyril and Methodius, living cultural heritage, Skopje

Introduction

The question of cultural continuity usually appears as a central idea of nation-building process. Saints Cyril and Methodius are widely invoked in this process as figures that legitimize the cultural and spiritual lineage of the modern Macedonian society. Their contributions to Slavic literacy and Christianity are routinely celebrated through official holidays, monuments, and the naming of schools and institutions. Their historical presence affirms both the antiquity and the distinctiveness of the Macedonian nation, especially in relation to regional identity disputes. The legacy of Saints Cyril and Methodius extends far beyond their historical contributions to Slavic literacy and Christianization. In the context of modern Macedonia – especially in its capital, Skopje – the Holy Brothers function as dynamic symbols within the nation's

cultural politics, invoked as guardians of language, tradition, and sovereignty.

The legacy of Cyril and Methodius, the All-Slavic educators, emerges as a significant tool for maintaining continuity with the historical past in Macedonia and beyond. In fact, they appear as central figures in the history of all Slavic nations. Additionally, the declaration as Co-Patrons of Europe (Jakimovska-Toshikj, 2021: 143) from Pope John Paul II in 1980 was an act that reaffirmed their transnational significance and positioned their legacy as a bridge between East and West. This institutional recognition has spurred new cultural collaborations and academic exchanges centered on Slavic heritage and Christian identity. As a result of this cultural policy, as a part of European Cultural Routes was created Cyril and Methodius Cultural Route (<https://www.cyril-methodius.eu/about-us/>).

The Cyrillo-Methodian cultural heritage rises beyond historical milestones, permeating the contemporary cultural and intellectual landscape in Macedonian society. Represented in tangible and intangible form as well as in the form of living heritage, we follow its continuity from the very beginnings of Slavic civilization until today. Although the strongest echo of their commitment is seen through the activities of their disciples St. Clement and St. Naum, on the territory of the Ohrid Literary School, historical connections with the holy brothers can be found almost on the entire Macedonian soil.

In continuation we'll discuss how their profound impact continues to resonate through contemporary initiatives aimed at preserving and revitalizing their heritage. By providing a historical overview of Cyril and Methodius' contributions to literacy and culture, we set the stage for a discussion on their lasting influence today as a part of living heritage. Exploring how contemporary Skopje integrates their legacy into cultural and educational projects, including festivals, educational programs, and public commemorations, the analysis highlights the role of institutions and community efforts in preserving their ideals and celebrating their achievements, reflecting their enduring significance.

In Skopje, the legacy of Saints Cyril and Methodius is actively institutionalized through cultural and educational institutions. This process manifests in a network of universities, academies, libraries, and museums that embed the memory and mission of the two saints into the fabric of national identity. These institutions function not

only as preservers of historical memory but also as agents of what UNESCO terms living heritage – heritage that is continually reshaped through educational practices, scholarly inquiry, and cultural expression (*Convention for the...*, 2003: 4). If we agree with the statement that “the contemporary theoretical approach in the treatment of cultural heritage includes and represents a hybridizing phenomenon with the intermingling of many elements: cultural, economic, political and scientific, but also popular and mass-oriented” (Jakimovska-Toshikj, 2021: 13), we can proceed this cultural heritage through several levels.

Initially, the multifaceted nature of the process of contemporary revitalization he past leads us to uncover the question – Can we mark the cultural heritage of Cyril and Methodius as a living cultural heritage?

Living heritage

The following step of analyzing is how educational institutions – both medieval and modern – have played a central role in carrying their legacy forward, making it a living cultural heritage that spans centuries and borders?

Starting from the transmission of the dynamic nature of the living cultural heritage, in next section we analyze the Cyrillo-Methodian heritage as a form of living heritage. But before moving on to our case study, as a starting point, we need to define living heritage and its meaning in the modern world.

The introduction of the concept of continuity is particularly significant in the process of defin-

ing the living heritage. A more significant theoretical definition of the continuity of a heritage as a living one is being developed through the program of ICCROM (International Center for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property) according to which any form of heritage can be adapted as a form of living heritage (ICCROM, 2003). Based on the arguments above, a concise definition might be this one: „Living Heritage is a category of cultural heritage characterized by continuity in four specific aspects:

1. Continuity of use (original function)
2. Continuity of community connections
3. Continuity of evolving cultural expressions
4. Continuity of care and management“ (Lindblad, 2022: 34).

Living heritage also can be defined as „continuous process of developing tangible and intangible cultural heritage expressions in response to changing conditions, as expressed through (traditional) expertise, management systems, and maintenance practices; and it is the continuous process of caring for heritage by the community as stated over (traditional) knowledge, management systems, and maintenance practices“ (Jamaludin, Wee, Radzuan, 2021: 9).

If we trace the Cyrillo-Methodian heritage in Skopje as a living heritage that has been building its continuity since the medieval period, we can point out that this heritage has a dynamic nature and is influenced by the ongoing interactions between individuals, communities and their environment. Living cultural heritage embodies the tangible and intangible expressions of a community's identity, passed down through generations, which develop over time, retaining their essence. Con-

sequently, we are starting to analyze the forms of Cyrilo-Methodius heritage in the territory of the City of Skopje, traced through the educational and cultural institutions as a pillar of social development throughout the centuries.

Institutional initiatives

Starting from the medieval period, their cultural heritage resonates deeply in the capital city of Macedonia – Skopje, not only in terms of the historical past, but also in terms of the contemporary interaction with this heritage. In the next section, we look at Cyril and Methodius' enduring legacy in Skopje, alongside their participation in contemporary cultural and educational initiatives aimed at preserving and embracing this cultural treasure.

The impact of their zealous dedication is visible at every turn. Therefore, we follow the greatest efforts through the engagements of cultural and educational institutions that, through their engagements, highlight their importance in the collective memory of the people. Cyril and Methodius' cultural heritage in Skopje is rich and multifaceted, covering various aspects of cultural, religious, educational traditions in society.

Educational Institutions as Agents of Heritage Transmission

From medieval church schools to modern universities, educational institutions have been key agents in the transmission of the Cyril and Methodius tradition. Today, many Slavs countries, their legacy commemorated through national holidays,

educational curricula, and academic programs dedicated to Slavic philology, theology, and cultural studies.

As we have already mentioned, we can locate the initial forms of the Cyrillo-Methodian tradition in the medieval period. In the territory of the Skopje and greater Skopje area, we mainly follow this tradition through the fresco painting in the Orthodox sacral buildings, as well as through the literary manuscripts produced by the medieval scriptorium. In fact, in the churches and monasteries in the Skopje region, several frescoes dating back to the 14th and 15th centuries have been discovered. Here we can include the portraits of St. Cyril in the Church of the Holy Mother (St. Spas) in the village Kucheviste, in the monastery of St. Nikola Šiševski in the village Shisevo and in the Monastery “Assumption of the Most Holy Mother of God” – Matka. But, why is this important in our case? In the medieval period, fresco painting was used as a medium for religious education. As a result of the fact that Ss. Cyril and Methodius are those who, through their efforts, managed to bring the Christian faith closer to the people, it is clear why the artists felt the need to paint their portraits. On the other hand, in the numerous scriptorial and literary centers in the Skopje region, which also acted as educational centers, a fruitful literary activity was developed through which the Cyrillo-Methodian continuity established in the Macedonian territory through their prominent disciples Clement and Naum of Ohrid was preserved. As an example, we will point out The Skopje Festal Menaion from the 13th century, which contains a transcript from the Service of St. Cyril and Methodius. This

manuscript confirms to us the religious continuity of the Cyrillo-Methodian tradition in this area. Considering the specific educational process in the medieval period which mainly took place through the Christian worldview, we can clearly state that the presence of the image and work of Cyril and Methodius in this form can be defined as part of the educational practices of the given time.

We have already mentioned that the continuity of use of a cultural tradition is particularly significant in order to be able to characterize a heritage as “living”. So, for example, the Cyrillo-Methodian heritage has its own continuity in the period of revival when the enlightening educational centers began to open on the territory of Skopje. In fact, the first school in Skopje, opened in 1836, was named after the holy brothers Cyril and Methodius. Apart from being named after the holy brothers, this school is also the first school in which a celebration was held in their honor. This school experienced a significant turning point in the educational process in terms of the Cyrillo-Methodian tradition with the arrival of the revivalist, teacher and public educator Jordan Hadzi Konstantinov-Dzinot in 1848 (Чочков, 1929: 15). During the period of his teaching, he introduced a new educational program (which he published in „Constantinople newspaper“ No. 68 of 1852) divided into three classes in which several disciplines necessary for modern life were taught, including a special discipline “Biography of Cyril and Methodius and other important people” (Шоптрајанов, 1949: 130-131). Apart from the educational program, he tried to bring the character and work of Cyril and Methodius closer to his students by introducing the celebration of

the day of All-Slavic educators. Thus, on May 24, 1958, the first celebration was held in their honor. Dzinot, aware of the role and significance of the Slavic brothers in the development of Slavic studies and the Slavic nations, tried to preserve and revitalize this cultural heritage through education.

The Enlightenment period is not only a period in which the cultural and educational transformation of the population takes place, but also a period when the national feelings of the people begin to be shaped more seriously. Considering that the Cyrillo-Methodian tradition left a strong mark in the identity differentiation of the Macedonian people, it is clear why their image and work are often found in different forms. In this period, in addition to educational institutions, we are following the expansion of the Cyrillo-Methodian heritage in church institutions as well. As a matter of fact, frescoes and icons with the portraits of the holy brothers, as well as their disciples St. Clement and St. Naum of Ohrid. Among the more prominent examples, we will highlight the icon of St. Cyril and Methodius in the iconostasis of the church “Church of the Nativity of the Theotokos, Skopje” in Skopje painted by Dicho Zograf in 1861 (*Сѣоменица* 1935: 397). It is interesting to note that during the entire 19th century, a period in which the identity feelings of the Macedonian people were most strongly shaped, the greatest progress of the Cyrillo-Methodian tradition was observed.

While during the 19th century we are following the revitalization of the Cyrillo-Methodian living cultural heritage, during the 20th and 21st centuries there is already an uninterrupted care and continuity of the same. We can see the continuity in the

modern era through the engagements of educational and cultural institutions through which an uninterrupted connection with this cultural heritage is established. Skopje actively preserves the living heritage of Saints Cyril and Methodius through various cultural, educational and municipal initiatives that respect their contribution to language, literacy and national identity. In that direction, a series of festivities are organized including public lectures, cultural events and exhibitions that show the rich Cyrillo-Methodian tradition.

Formal education systems have the potential to serve as powerful vehicles for the intergenerational transmission of intangible cultural heritage. Incorporating heritage into curricula not only fosters cultural awareness among students but also legitimizes traditional knowledge systems within academic settings. Moreover, teacher training and the inclusion of community knowledge bearers in school activities can bridge the gap between institutional knowledge and community-based heritage. This participatory approach encourages youth engagement and ensures that cultural expressions evolve with contemporary relevance. Moreover, teacher training and the inclusion of community knowledge bearers in school activities can bridge the gap between institutional knowledge and community-based heritage. This participatory approach encourages youth engagement and ensures that cultural expressions evolve with contemporary relevance.

One of the most prominent representations of this legacy is the Ss. Cyril and Methodius University in Skopje, founded in 1949. This institution is not only a hub for higher education in North Mace-

donia, but it also plays a significant role in preserving the cultural and historical values associated with the brothers' mission. The university fosters academic research in the fields of Slavic languages, history, and theology, ensuring that the knowledge and traditions of Cyril and Methodius continue to be passed down to future generations.

From a scientific point of view, the Department of Medieval Macedonian Literature at the Institute of Macedonian Literature as a part of Ss. Cyril and Methodius University in Skopje has a particularly significant involvement in Cyrillo-Methodian studies, in which scientific research is continuously carried out in this regard. Also, since December 2023, the Institute became a member of the "Cyril and Methodius Route", certified Cultural Route of the Council of Europe.

Beyond formal education, museums, libraries, and churches also play crucial roles in curating and renewing the heritage of Cyril and Methodius. Exhibitions featuring manuscripts and religious artifacts are central to the cultural storytelling that keeps their contributions alive in the public imagination. For example, significant symbol of Cyril and Methodius cultural heritage in Skopje is the particle from the relics of St. Constantine-Cyril the Philosopher, owned by the Diocese of Skopje. The Bishop of Skopje and Bishop of Strumica-Skopje Mons. Kiro Stojanov, in 2014, facilitated the arrival of part of St. Cyril's relics to the Diocese (Костов, 2022). This relic has religious significance for reaffirmation of the shared heritage among different Christian denominations in Macedonia, symbolizing unity and the enduring influence of the saints' teachings.

In Skopje, educational institutions likely commemorate the day with various activities that honor the legacy of these two saints. Here's how such a celebration is unfold:

1. Ceremonies and Speeches: Schools and universities organize special ceremonies where educators and students gather to reflect on the contributions of Cyril and Methodius. These ceremonies include speeches by prominent educators, government officials, or representatives from cultural and religious organizations, highlighting the importance of education and literacy in Slavic culture.
2. Cultural Events: Students participate in performances that showcase Slavic folklore, traditions, and the historical significance of Cyril and Methodius. This includes poetry recitations, or plays that highlight the brothers' impact on education and culture in the Slavic world.
3. Educational Activities: Schools may organize lessons or workshops about the history of the Glagolitic and Cyrillic alphabets, their evolution, and how they shaped literacy and communication in Slavic nations. Teachers also focus on the importance of preserving cultural and linguistic heritage, especially in a time when global languages and cultures are increasingly dominant.
4. Exhibitions and Displays: Educational institutions organize exhibitions showcasing the life and work of Cyril and Methodius. These displays include artifacts, manuscripts, and visual representations of their

missionary work, as well as information about their influence on the Slavic alphabet and literacy.

5. **Community Engagement:** The event extends beyond schools to include local communities, with public talks, exhibitions, or even festivals where citizens of Skopje come together to celebrate the rich cultural heritage of the Slavic world.

The Role of Cultural Institutions

The legacy of Cyril and Methodius continues to shape contemporary cultural and initiatives in Skopje. Museums, libraries, archives, and cultural centers act as repositories and promoters of living heritage (Трајанова, 2020). For instance, in the Museum of the Republic of Macedonia there are frescoes and icons dedicated to the holy brothers, the National Conservation Center and the NI Conservation Center – Skopje protect the Cyrillo-Methodian cultural monuments, while the Cinematheque of the Republic of North Macedonia houses the documentary film “Celebration of Ss. Cyril and Methodius” by Manaki brothers from 1905 etc. Moreover, the St. Cyril and Methodius National Library in Skopje stand as a testament to the brothers’ contributions to literacy and intellectual thought. The library houses a vast collection of manuscripts and books, many of which focus on the historical and cultural significance of the Slavic world. The library not only serves as a resource for scholars but also as a cultural institution that reinforces the importance of language and education in the shaping of national identity.

Additionally, in the modern age of digital technology, Skopje has also embraced the use of digital platforms to promote the cultural heritage associated with Cyril and Methodius. Online archives, virtual museums, and interactive educational tools have been developed to make the history of the brothers more accessible to a global audience. For instance, we shall highlight the “Concept for Culture Skopje” (<https://kks.org.mk/virtuelni-pros-etki/>) and “Macedonia from Above” (<https://mtb.org.mk/business/macedonia-from-above/>), two websites that passionately promote Macedonian culture through their initiatives. They offer virtual tours of several locations in Skopje and the surrounding region, including churches and monasteries with fresco paintings and icons of Saints Cyril and Methodius. These initiatives highlight the relevance of their work in contemporary society and ensure that their legacy continues to inspire future generations.

The transition from passive conservation to active engagement has made these institutions more inclusive and community-oriented. While traditionally focused on tangible heritage, many of these institutions have expanded their mandate to include intangible cultural heritage by hosting workshops, performances, and interactive exhibits. One such a project was an exhibition named “In the Footsteps of St. Cyril and Methodius”, held by the Government of the Republic of Macedonia and the Embassy of the Republic of Slovakia in Macedonia in 2021. The exhibition included a photographic biography of St. Cyril and Methodius by Pavol Demes of Slovakia, as well as 16 panels with digital reproductions of significant Church Slavon-

ic manuscripts and old printed books housed at the National and University Library “St. Kliment Ohridski” in Skopje (*Изложба „По иѡраиїѡе на св. Кирил и Меѡодуј“* ..., 2021).

Celebrating the Day of All-Slavic Educators

Public rituals and educational celebrations – especially on May 24, recognized nationally as the Day of Saints Cyril and Methodius – also reinforce this living heritage. Across Skopje’s schools and universities, students engage in activities that celebrate the development of the alphabet and Slavic cultural history. These commemorative practices function both to instill Macedonian cultural identity and to legitimize the contemporary Macedonian linguistic standard, which draws symbolic lineage from the saints’ work, even though the modern Macedonian language.

In terms of maintaining continuity with the Cyrillo-Methodian tradition within educational institutions, the Ss. Cyril and Methodius University in Skopje has a great credit. The celebration of the Day of All-Slavic Educators Ss. Cyril and Methodius, May 24, within the framework of the University is followed by numerous celebrations: laying of flowers in front of the monument of Ss. Cyril and Methodius in the University campus, organizing a roundtable discussions, Solemn Academy, etc. Apart from the official celebrations, various scientific gatherings and conferences are also organized. So for example, starting this year, on the occasion of the holiday, the First Cyrillo-Methodian Meetings were held at the Saint Clement of

Ohrid Faculty of Orthodox Theology in Skopje, an event that tends to revive as an annual manifestation aimed at the affirmation of Cyrillo-Methodian scientific thought.

Both primary and secondary schools in the City of Skopje play a significant role in the celebration of the Day of All-Slavic Educators St. Cyril and Methodius by organizing special programs, workshops, and discussions encourage students to explore their impact on language and culture. Students participate in a variety of activities, including performances, recitals, art and music performances, and discussions about the significance of the work of Cyril and Methodius. This focus on education helps instill pride in the Macedonian language and heritage among younger generations. On the other hand, in honor of the holiday, the Association of Education Workers of the City of Skopje is holding an event with a suitable program at which recognition is given to the best education workers.

Celebrating the Day of All-Slavic Educators, Ss. Cyril and Methodius, in Skopje’s educational institutions is a meaningful and culturally significant event. Ss. Cyril and Methodius are recognized as the patron saints of Slavic peoples and their contributions to the spread of Christianity, literacy, and education in the Slavic world are celebrated annually.

Performing arts

In Skopje, Macedonia’s capital and cultural hub, this Cyrillo-Methodian legacy is not only preserved through commemorative institutions and educational frameworks but also reimagined and

reinvigorated through the performing arts. A salient example are the theatrical production *Tongues of Fire* and *Navel of the World* staged at the Macedonian National Theatre (MNT), where the character of Saint Cyril becomes a symbolic and narrative conduit for contemporary reflection on language, identity, and historical continuity. By staging such a production from the Macedonian National Theatre, this plays underscores the centrality of Cyril and Methodius's legacy in Macedonian identity. They become an artistic act of remembrance and recontextualization, aligning national history with contemporary societal questions – particularly the role of language in shaping collective memory and political sovereignty. Moreover, the institutional choice to engage with historical figures in a dramatic format reflects a broader trend within Skopje's cultural scene to revive and reinterpret pivotal moments and personalities from the region's past. Whether through visual arts, literature, or performance, the invocation of Saints Cyril and Methodius represents not only homage but also a vehicle for critical engagement with the complexities of identity in a modern Balkan context.

In sum, the performance of this plays at the Macedonian National Theatre illustrates how cultural institutions in Skopje serve as active participants in the ongoing construction of national identity. Through such artistic endeavors, the legacy of Saints Cyril and Methodius continues to resonate, not merely as a historical artifact, but as a living, dynamic force within the Macedonian cultural imagination.

By situating this narrative in the Macedonian National Theatre implicitly engages in what UN-

ESCO terms Intangible Cultural Heritage: “the practices, representations, expressions, knowledge, skills – as well as the instruments, objects, artifacts and cultural spaces associated therewith – that communities, groups and, in some cases, individuals recognize as part of their cultural heritage. This cultural heritage, transmitted from generation to generation, is constantly recreated by communities and groups in response to their environment, their interaction with nature and their history, and provides them with a sense of identity and continuity, thus promoting respect for cultural diversity and human creativity” (*Convention for the...*, 2003: 5). In this case, the play is not just a historical tribute but an active cultural intervention, reflecting and shaping the discourses around who owns the legacy of Cyril and Methodius, and what that legacy means in today's sociopolitical climate.

Conclusion

Educational and cultural institutions are indispensable in sustaining living cultural heritage in contemporary society. Their impact lies not only in preservation but in fostering environments where cultural expressions can thrive, adapt, and remain meaningful to new generations. The effectiveness of these institutions depends on their ability to engage communities ethically, inclusively, and dynamically. As cultural landscapes continue to shift, the collaboration between institutions and communities will remain crucial in ensuring the vitality and resilience of intangible heritage worldwide.

In conclusion, the care for the cultural heritage of Cyril and Methodius, tangible and intangible,

in Skopje is a living expression of national pride. Through a combination of cultural events, educational initiatives, community engagement, and research, Skopje preserves the living heritage of Cyril and Methodius. These efforts not only honor their legacy but also ensure that their contributions to literacy and cultural identity continue to resonate in contemporary Macedonian society. Through a blend of educational initiatives, cultural events, and religious observances, the city pays tribute to the profound legacy of these saints, ensuring that their contributions to language and identity continue to resonate within the community. In a world increasingly defined by globalization, the revival of such roots offers a powerful means of preserving the cultural identity.

What emerges from this institutional landscape is a clear demonstration of how living heritage is operationalized. These institutions do not merely celebrate a historical past—they activate

it. Through educational curricula, curated exhibitions, public commemorations, and symbolic naming, they embed the saints' legacy into the rhythms of contemporary civic and intellectual life. This dynamic reveals that the legacy of Cyril and Methodius is not a passive inheritance but an ongoing project—mobilized to assert historical legitimacy, cultural continuity, and national distinction.

The Cyrilo-Methodian legacy illustrates how educational and cultural institutions can transform intangible heritage into a resilient and evolving cultural force. Through schools, churches, universities, and public commemorations, their contributions to Slavic literacy, identity, and spiritual life continue to be transmitted across generations. Their example underscores the power of institutional support in safeguarding living cultural heritage – not as a static relic of the past, but as a vibrant, dynamic resource for contemporary identity and intercultural understanding.

References

- Изложба „По итраиине на св. Кирил и Методиј“ и ипромоција на библиофилско издание на ипрогласот од Констаниин Филозоф – св. Кирил. 2021. <https://kultura.gov.mk/izlozba-po-tragite-na-sv-kiril-i-metodij-i-promocija-na-bibliofilsko-izdanie-na-proglasot-od-konstantin-filozof-sv-kiril/>, иосеиено на: 20.9.2024.
- Косиов, Гоце. 2022. „Бискупои Ситојанов и однесе мошииине на свети Кирил во Соборнои храм во Скопје“, ВО *Vatican news*, <https://www.vaticannews.va/mk/church/news/2022-05/biskupot-stojanov-gi-odnese-mostite-na-sveti-kiril-solunski-vo-s.html>, иосеиено на: 25.9.2024.
- Сјоменица Српско-иравославнои саборнои храма Свеише Бојородице у Скопље. 1935. Уредници: Јергић, Сава; Радовановић, Војислав С.; Јовановић, Панта; Јовановић, Мирко; Каписазовић, Добривоје. Скопље: Српска православна црквена општина града Скопља.
- Трајанова, Сарита. 2020. „Улогата на институциите од областа на културата во заштитата на културното наследство (на територијата на Скопје)“, ВО: *Поупларизација на културноио наследсво во Скопје и Скопско*, (ирир. Илија Велев и Маја Јакимовска-Тошиќ), (55-74). Скопје: Институт за македонска литература.

- Чочков, Христо. 1929. *Град Велес. Учебноѝо дрѝло до Револуционниѝѝ борби*. София: Велешко благотворително братство „Райко Жинзифов“.
- Шоптрајанов, Ѓорги. 1949. „Библиотекага на Јордан Хаѝи Константинов Џинот – придонес кон проучувањето на културната преродба во Македонија“, *Во Годишен зборник на Филозофскиоѝ факултетѝ* 2.1, (3-151), Скопје: Филозофски факултет.
- Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*. 2003. Paris: UNESCO.
- ICCROM's Living Heritage Sites programme*. 2003.
- https://iccrom.archiui.com/cataloga/media/iccrom/images/2/2/99541_ca_object_representations_media_2247_original.pdf/, Accessed: 09.28.2024.
- Jamaludin, Intan Syafinar; Ta Wee, Seow; Syahrul Mat Radzuan, Indera. «Conservation of Living Heritage: Elements in Conserving Portuguese Community' Cultural Heritage», In: *Journal of social transformation and regional development*, 2021, Vol. 3 No. 1. (7-14), Parit Raha: Institute for Social Transformation and Regional Development.
- Lindblad, Henrik. 2022. “Europe’s Living Religious Heritage: The Process Leading to FRH’s Biennial Conference 2021 and Its Statement on Living Religious Heritage and Continuous Use”, In: *Regenerating Cultural Religious Heritage*. (ed. Olimpia Niglio), (27-41), New York City: Springer Publishing.
- Toshikj, Maja Jakimovska. 2021. *Cultural heritage and value canons*. Skopje: Institute of Macedonian literature.

Славица Петровска-Ѓорѓевска

Оживување на корените: кирилометодиевското културно наследство во Скопје и неговата улога во современите културни и образовни иницијативи

(Резиме)

Кирилометодиевското културно наследство се издига надвор од историските пресвртници, проникнувајќи во современиот културен и интелектуален пејзаж во македонското општество. Овој труд преку неколку објективи го истражува трајното влијание на Кирил и Методиј врз културниот и образовниот живот во Скопје – најзначајниот културен и образовно-научен центар во Македонија. Притоа, главната цел е да изврши сукцесивна анализа на тоа како нивното влијание продолжува да резонира низ современите иницијативи насочени кон зачувување и ревитализација на нивното наследство. Основната дискусија на овој труд произлегува од историскиот преглед на придонесите на Кирил и Методиј за писменоста и културата кои денес ги следиме како форма на живо наследство. Истражува како современото општество го интегрира нивното наследство во културни и образовни цели, вклучувајќи фестивали, образовни програми и јавни комеморации. Анализата ја нагласува улогата на институциите и напорите на заедницата во зачувувањето на нивните идеали преку величањето на нивните достигнувања. Преку ова истражување се нагласува динамичната интеракција помеѓу историското наследство и современиот културен идентитет, илустрирајќи како принципите и заложбите на Кирил и Методиј продолжуваат да ги инспирираат и обликуваат културните и образовните рамки на Скопје.

Клучни зборови: Кирил и Методиј, живо културно наследство, Скопје

Стефан Марковски

004.9:930.85(497.7)]:27-36:929Кирил, Св.
004.9:930.85(497.7)]:27-36:929Методиј, Св.

ДИГИТАЛНИТЕ АЛАТКИ ВО ФУНКЦИЈА НА ПРОМОЦИЈАТА НА КУЛТУРНАТА РУТА НА СВЕТИТЕ КИРИЛ И МЕТОДИЈ НА МАКЕДОНСКИ ТЕРЕН

Клучни зборови: културни рути, Свети Кирил и Методиј, културен туризам, дигитални алатки, гејмификација, дигитално мапирање, аугментирана реалност, виртуелна реалност, блокчејн, нфт

Културната рута на Светите Кирил и Методиј на Советот на Европа нуди солидна можност да се прослави трајното наследство на овие двајца мисионери кои оставиле траен печат врз оформувањето на словенскиот јазичен, а со самото тоа и на културниот идентитет. Оваа рута поврзува повеќе балкански и централноевропски културно-историски знаменитости, вклучувајќи цркви, манастири, споменици и културни центри со историско значење. Притоа, од клучна важност во насока на обезбедувањето одржливост и привлечност на оваа рута за идните генерации е да се состави сеопфатна туристичка стратегија која во значајна мера би се потпира-ла на технологијата.

Неопходни се поголеми од постојните напори во насока на истражување и употреба на потенцијалот за долгорочна популаризација на де-

лот од оваа рута кој се наоѓа на македонско тло, и тоа по пат на интегрирање дигитални алатки, односно технологии за дигитално мапирање, создавање веб-апликации, виртуелна и аугментирана реалност, QR кодови, блокчејн, криптовалути, НФТ, интернет на нешта (IoT) и други алатки за гејмификација, вклучувајќи ги и друштвените игри, во насока на поттикнување на интерактивноста со и помеѓу туристите, при што посебно внимание е обрнато на алатките кои даваат потпора на културно-образовните и уметничко-забавните елементи.

Делото на Светите Кирил и Методиј низ призма на културната рута

Делото на Светите Кирил и Методиј и во 21. век останува неприкосновено не само за етаб-

лирање и развој на словенската и европската култура и цивилизација, туку отвора потенцијал за развој на културниот туризам во европските земји, чие културно-историско наследство е директно поврзано со нивното дејствување. Во насока на промовирање на овој облик туристичка мобилност е воведен и концептот на културните рути на Советот на Европа, меѓу кои особено важна за словенските народи е рутата посветена на животописот на сесловенските просветители, сертифицирана од Советот на Европа во 2021 г.

Имено, како што е наведено и на веб-сајтот на Советот на Европа, „Светите Кирил и Методиј се симболи на културниот дијалог меѓу источното и западното христијанство“ кои „индиректно влијаеле врз формирањето и организирањето на европските земји од раниот средновековен период, претставувајќи симболи на темелните вредности на европската цивилизација како што се образованието, христијанството и дијалогот меѓу религиите, културите и нациите“ (<<https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/cyril-and-methodius-route> пристапено на 15.02.2025>).

Оваа, како една од досегашните четириесет и осум културни рути на Советот, поседува потенцијал за развој не само на интересот кон животот и делото на светите браќа, туку и за општо подигнување на свеста за културниот туризам во вклучените земји, а каде Македонија со своето културно-историско наследство има исклучително важно место.

Единствено преку меланж помеѓу креативноста и аналитичноста во пристапите за развој

на одржлив културен туризам и културна промоција, како и широка меѓуинституционална и јавно-приватна соработка, како и соработка со бизнис-секторот и локалното население, рутата на Светите Кирил и Методиј ќе успее во оваа цел. Стремејќи се кон дополнување на општите туристички стратегии применливи на овој план, дигиталните алатки би можеле да ги фацилитираат сите овие развојни компоненти, осигурувајќи ја и општата успешност на планот на културниот туризам и промоција поврзани со рутата.

Повеќето од овде разгледаните дигитални алатки имаат универзална применливост, односно може да се применат во повеќе или во сите локации кои влегуваат во македонскиот дел од рутата и заради тоа, во овој труд не се обидуваме да навлегуваме во подлабоки анализи на применливоста на секоја од нив во однос на конкретните локации кои се дел од рутата.

Важноста за дигитално мапирање на рутата на Светите Кирил и Методиј преку интеграција на дигитални технологии

Мапирањето на македонскиот дел од рутата на Светите Кирил и Методиј претставува прв чекор во процесот на составување успешна стратегија за унапредување на културниот туризам поврзан за неа. Рутата вклучува локации со богато културно-историско наследство, кои сведочат за јазично-културниот развој на тлото на Македонија, балканските и другите словен-

ски земји, кон што, во интерес на сеопфатноста на овој труд, ќе се осврнеме накусо.

Почетоците на словенската писменост се врзуваат за јужна Македонија, а пројавите на нејзината употреба за Моравија и Панонија, за потоа „засилувањето и продолжувањето на нејзината употреба повторно да се реализира во Македонија (во Охрид кој се издигнува на ранг на центар на словенската писменост) и паралелно во Бугарија (во Преславскиот центар), за потоа да се рашири низ другите јужнословенски земји и кај источните Словени и да ги опфати влашко-молдавските земји“ (Пандев, 2007: 125).

Рутата на Светите Кирил и Методиј, во оваа смисла, претставува и трансисториска траекторија, која доколку внимателно ја следиме, всушност, ја следиме и еволуцијата на самата писменост, јазична употреба и култура во поширока смисла на словенските народи, односно нивниот цивилизациски скок во време кога историјата почнува да се евидентира со пишани споменици. Дел од тие споменици претставуваат „ракописи кои имале за цел да ја исполнуваат основната функција на (старо)словенскиот јазик како јазик на црковната богослужба (*Зографско евангелие, Асеманово евангелие, Мариинско евангелие, Синајски ѱсалтир и Синајски еухологиум*), а дел се пишувани на двете писма во камени плочи – на глаголица има запис на столбовите на црквата Св. Наум, а на кирилица се напишани: *Самуиловаџа ѱлоча, Варошкиоџа најџис* во Прилеп, *Бийолскаџа ѱлоча* и други“ (Пандев, 2007: 128).

Животот и делото на солунските браќа се секако врзани за култот кој кон нив прв го негува нивниот ученик Свети Климент Охридски, кој пишувајќи ги „првите оригинални восхвални ораторски и химнографски состави посветени на Кирил и Методиј“, ослободени од византиски обрасци, „гради сопствен авторски стил и карактеристичен стилско-јазичен израз, кој зборува за препознатлива творечка постапка“ (Јакимовска-Тошиќ, 2021: 135).

Формирајќи ја Охридската книжевна школа, Свети Климент Охридски како Велички епископ, а по него и Свети Наум, претходно, во еден период, дејствувал како дел и од Преславската книжевна школа, со сопственото дело се надоврзуваат на дејноста на солунските браќа. Како и Преславската школа во Бугарија, така и Охридската книжевна школа во Македонија се заснова „на исти теоретски погледи на Кирил и Методиј, а разликите меѓу нив се должат на разликите во литературно-јазичната практика“ (Пандев, 2007: 107).

Истовремено, Охридската книжевна школа се издвојува по неколку важни карактеристики кои ѝ даваат историска автентичност во однос на сите останати центри:

- Поврзаност со црквата и христијанизацијата на словенското население;
- Доследна поврзаност со кирилometодиевското наследство преку натамошната употреба на глаголицата и во следните два века, наспроти Преславската соборна одлука во 893 година за нејзино заменување со кирилицата;

- Доследна приврзаност со преводот на Св. Кирил и Методиј на Светото писмо;
- Просветно-книжевна програма;
- Преведувачка и оригинална, авторска книжевна активност на Св. Климент и Св. Наум Охридски, како најголем дострел на класичната црковнословенска литература (Јакимовска-Тошиќ, 2013: 50).

Од сето ова следува фактот дека охридската културна и духовна традиција и долги години по физичкото заминување на првите словенски просветители останале во длабока врска со нивното дело, но и живот, претставувајќи највлијателен, и според бројот на ученици, најмногуброен центар за распространување на словенската писменост, култура и духовни вредности.

Заради ова, уште еднаш повторуваме дека следејќи го македонскиот сегмент од рутата на Светите Кирил и Методиј и следејќи ја натамошната историја на Охридската книжевна школа на нивните ученици св. Климент и св. Наум, ние го следиме и трасирањето на патот на словенската писменост на словенските народи, а ваквото трансисториско и трансгеографско патешествие и тоа како може да даде основа за една возбудлива синергија меѓу најсовремените технологии и сето она што подразбира културно-туристичка понуда.

Локации

Во траекторијата на рутата се вклучени главните историски обележја кои го прикажуваат наследството на Светите Кирил и Методиј. Овде ги наведуваме позначајните локации/локалитети:

- 1. Плаошник (Охрид)** – како место со најстари епископски базилики од 4 век, што е и период на официјализирање на христијанството. Плаошник е еден од најважните духовни и културни центри на Балканот. На Плаошник, св. Климент Охридски го подигнал манастирот „Св. Пантелејмон“ со мошне автентичен архитектонски печат – триконхос – троллист, кој е уникатно обележје за охридската/македонската средновековна архитектура. Во овој манастир самиот Климент подигнал крипта во која бил и погребан, а неговиот гроб постои до денес (Јакимовска-Тошиќ, 2021: 122).
- 2. Црква Св. Софија (Охрид)** – со својата импресивна историја, архитектура, фрескоживопис кои датираат од 1045 г., како и најстариот идентификуван портрет на св. Кирил,¹ чија уметност содржана во оваа црква го одразува древниот култ кон овој просветител поникнат токму во Охрид, како и зенитот на

¹ Со поставување QR кодови на видливи места во локациите кои се дел од рутата, посетителите можат да пристапат до конкретни информации со своите паметни телефони, меѓу кои важни историски факти придружени со слики и мултимедијални содржини, интерактивни мапи кои покажуваат моментална локација и предлог-персонализирани патеки на движење (за поинтересно и подинамично искуство), како и 3D модели и реконструкции на градбите и артефактите/предметите.

средновековната уметност во Македонија и пошироко (Јакимовска-Тошиќ, 2021: 124).

3. **Црква Св. Ѓорѓи (Курбиново)** – оваа црква значајна за македонското културно наследство се наоѓа недалеку од Виа Игнација и содржи фрескоживопис од 1191 г. кој ги содржи појавите на солунските браќа и на св. Климент Охридски.
4. **Манастир Св. Наум (Охрид)** – извонреден сакрален споменик кој содржи важни претстави на солунските браќа, насликани заедно со своите ученици во XVIII век во претставата на Седмочислениците, како и во рамки на иконостасот. Фрескоживописот е насликан во XV и XVI век, а денес зачуваните фрески, меѓу кои и онаа со успението на св. Наум (која се наоѓа на ѕидот над неговиот гроб) се насликани во периодот од 1800 до 1806 г. од Трпо Зограф, а каде се распознаваат претставите на Светите Кирил и Методиј и на св. Климент Охридски (Јакимовска-Тошиќ, 2021: 141).
5. **Манастир „Успение на Пресвета Богородица“ – Матка (Скопје)** – манастир изграден во средината на 14-тиот век, во кој се насликани ликовите на св. Кирил и св. Климент Охридски; во ликот на св. Климент се видливи карактеристиките на охридската ликовна редакција (Јакимовска-Тошиќ, 2021: 140). Манастирот се наоѓа на излезот од кањонот Матка, една од најпрепознатливите туристички дестинации во Македонија.

6. **Црква „Св. Ѓорѓи“ Баргала (Козјак/Карбинци)** – црква која, според некои истражувачи, се поврзува со периодот на претпоставената т.н. Брегалничка мисија на Светите Кирил и Методиј и покрстувањето на Словените во брегалничките краишта. Оваа претпоставка во голема мера се заснова на „украшувањето на градежните камени блокови на првите словенски цркви и тврдини со знаци и букви од двата словенски алфабета“, што пак, „укажува на времето на покрстување и создавање на првата словенска азбука напишана во 855 година од Константин Кирил Филозоф“ (Алексова, 1989: 10). Црквата се наоѓа близу до ранохристијанскиот епископски центар Баргала.

Притоа, треба да се спомне дека во сите локации постои фасцинантна амбиентална синергија помеѓу културното и духовно наследство и природните убавини, што ги прави извонредно погодни за културен туризам за најразлични сензибилитети на посетители, вклучувајќи и „атипични“ посетители на културното наследство, односно туристи чија посета на Охрид не е примарно поврзана со културното и духовното наследство на градот.

Исто така, покрај главните локации вклучени во рутата, препорачани за културна промоција се и културните и образовни институции кои се занимаваат со проследување и афирмација на наследството на светите браќа, но и со византискиот период, во кои спаѓаат: Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје, Уни-

верзитетската библиотека „Св. Климент Охридски“, Археолошкиот музеј – Скопје, Институтот за старословенска култура – Прилеп, НУ Завод и Музеј – Охрид итн.

Веб-апликација за рутата

Со употреба на алатките за мапирање, какви што се географските информациски системи (англ. Geographic Information System; скратено ГИС), може да се создаде сеопфатна интерактивна мапа на рутата преку снимање, складирање, анализа, управување и визуализација на просторно-географските податоци поврзани со локациите кои се дел од рутата. Овие системи се базираат на техники за просторна анализа со цел да се идентификуваат одредени обрасци, односи и трендови во различни области и региони, заради што нивната интеграција е клучна за урбаното планирање, мониторингот на животната средина, како и туризмот.

Во оваа смисла, една интерактивна мапа на рутата би требало да содржи:

1. Информации за локациите – податоци за нивната историја и важност во контекстот на рутата, како и дводимензионални и тридимензионални фотографии;
2. Можност за споделување кориснички искуства – корисниците да располагаат со можноста да споделуваат фотографии, видеа, коментари и оценки кои ќе дадат видливост, односно поголема популарност на локациите, но и ќе

ја збогатат податочната база за идните посетители;

3. Можност за ажурирање на важни информации во врска со локациите – да се внесуваат податоци поврзани со состојбата на патиштата и сообраќајот, временска прогноза и временски услови, како и други информации со состојбата на самите локации (на пример, најдобри персонализирани патеки согласно индивидуалните преференци и цели, надморска височина, должина на пат, тековни градежни зафати и реконструкции/реставрации, пристапност за лица со посебни потреби, зафатеност итн.).²

Дигиталното тридимензионално мапирање (англ. 3D GIS), исто така овозможува подобро планирање на туристичкото искуство, овозможувајќи приказ и на природните богатства, глетките итн. во непосредна близина на локациите кои се дел од рутата.

Постојат повеќе примери за употреба на платформи со ГИС технологија чијашто цел е мапирање и зачувување на локации од посебна културна и историска важност, како на пример платформата UNESCO World Heritage Centre's Online Map Platform (WHOMP), која овозможува геореференцирани граници на светското наследство и неговите тампон-зони (по потреба), потоа мерење на растојанија и површини, нивно обележување, зачувување (англ. exporting) на прилагодени мапи и други картографски операции кои помагаат при мониторингот и уп-

² Создавањето на апликацијата би можело да се изведе во партнерство меѓу земјите кои се вклучени во рутата или, пак, да биде создадено од македонски тим.

равувањето со локациите и културното наследство (<<https://whc.unesco.org/en/wh-gis/>> прист. на 10.2.2025).

Имајќи ги предвид овие нешта, а заради едно поинтерактивно, поангажирано и поинформирано искуство, се воведува и можноста за интегрирање на QR кодови со географските информациски системи (ГИС). Во ваквата интеграција доаѓа до спој на можностите кои ги нудат двете технологии – ГИС за управување и визуализација на просторните податоци, а QR кодовите за дигитална идентификација на спомениците на културата и пристап до веб-локации на кои ќе бидат поставени информации, односно кои ќе овозможуваат интересни и динамични аудиовизуелни искуства.³

Интеграција на аугментирана и виртуелна реалност

Создавањето посебна веб-апликација врз основа на ГИС поврзана со оваа рута,⁴ а која би интегрирала и цел систем од QR кодови со различни намени (пренасочување кон различни видови искуства од забавен и/или информативен карактер или пак собирање одредени „дигитални добра“), би претставувало основа за „виртуелно реконструирање“ во тридимензионален облик на оштетени, стари и/или изгубе-

ни згради и артефакти/предмети кои се издвоени или пак се сметаат за дел од одредени археолошки колекции. Употребата на очила за аугментирана и виртуелна реалност може да го направи подинамично и поинтересно, односно погејмифицирано⁵ искуството на посетителите, особено кога станува збор за припадници на релативно помлади возрастни групи.

Значи, доколку во веб-апликацијата се додаде опција за интеграција со т.н. „аугментирана реалност“ (англ. Augmented Reality; скратено AR), ваквото „виртуелно реконструирање“ на згради, предмети, натписи, фрески итн. може да се добие со едноставно насочување на очилата за аугментирана реалност или камерата на паметниот телефон кон нив.

Надоврзувајќи се на ова, очилата за виртуелна реалност, пак, располагаат со можност да го „пренесат“ посетителот назад (или напред) во времето, доловувајќи, на пример, и виртуелни проекции на ликовите на светите браќа. Така, посетител на која било од локациите вклучени во рутата, по скенирањето на QR код (со очила за AR/VR и соодветни слушалки) би можел да биде пренасочен кон тридимензионален ГИС модел кој ќе долови како локацијата изгледала во времето на Свети Кирил и Методиј, но и да гледа и слуша „реконструирани“ аудиови-

³ Англ. Gamification – додавање елементи на игра во едно искуство, често поврзано со стекнување нови информации и образование.

⁴ Создавањето на апликацијата би можело да се изведе во партнерство меѓу земјите кои се вклучени во рутата или, пак, да биде создадено од македонски тим.

⁵ Англ. Gamification – додавање елементи на игра во едно искуство, често поврзано со стекнување нови информации и образование.

зуелни сцени на настани кои таму се случувале во 9-тиот век.

Покрај ова, ваквото искуство може да вклучи и динамичен, „паметен“ дигитален туристички водич низ локацијата (со слушалки и превод на определена содржина на повеќе јазици), кој дава информации и нуди искуства врз основа на местоположбата на посетителот. На овој начин би се остварувале и информативните цели на рутата, односно посетителите на еден поинтересен начин би можеле да бидат информирани за животот и делото на Светите Кирил и Методиј.

Воведувањето дигитален водич со преведена содржина која се однесува на животописот на Светите Кирил и Методиј, и неговото интегрирање со AR и/или VR технологија, како и IoT (англ. Internet of Things) технологија, овозможува интерактивност која за многумина веднаш го прави целокупниот концепт на рутата поатрактивен, истовремено насочувајќи го кон информирање, односно кон културно образование. Дополнително, кон воведувањето посебен дигитален водич за секоја од локациите вклучени во рутата може да се надоврзат и други интерактивни елементи, од типот на квизови со историски прашања и одговори и куси јазични лекции за самата локација, за рутата, за глаголицата и кирилицата, нивното потекло, јазичната симболика и филозофијата итн.

Овој туристички водич може да нуди и можност за забрзано проследување на еволуцијата на локацијата низ вековите. Така на пример, со скенирање на QR кодот во некоја од црквите, може да се прикаже трансвременската ево-

лucија на нејзината внатрешност, односно палимпсестноста на различни фрески и писма врз нејзините ѕидови.

Во насока на зголемување на гејмификацијата, со употребата на овие технологии постои широк спектар од можности за вдахнување чувство на награда кон искуството на посетителите. Така, на пример, пољубопитните туристи би можеле да станат пасионирани собирачи на дигитални „поени“ или колекционерски незаменливи токени (понатаму: НФТ)[□] со скенирање QR кодови кои би биле ставени на помалку видливи (или „скришни“) места на локациите вклучени во рутата, а самите поени би можеле да се чуваат во т.н. *дигитални џасони* и/или во самата сметка на апликацијата. Покрај ова, со скенирање на QR кодови во „скришни“ локации (на пример, на одредени места во Плаошник), еден посетител би можел да биде награден така што со тоа дејство автоматски би бил отклучен пристапот и до „скриени одаи“ во рамки на самото искуство со VR/AR, да стекне пристап до дополнителни ликови или артефакти кои би станале дел од дигиталната приказна, надвор од официјалниот водич.

Ова е само дел од лепезата можности што произлегуваат од употребата на VR и AR технологиите, а нивниот потенцијал за популаризација на пристапот кон културното наследство кај релативно помладата популација можеби најдобро се одразува кога тој е насочен кон создавање атмосфера којашто охрабрува колективна употреба на технолошките алатки, особено со примена на техники кои доведуваат до гејмификација и чувство на напредување/на-

граденост кое трае за време на самата посета или патување.

Блокчејн технологијата и културните рути

Блокчејн претставува дигитален систем за водење евиденција во однос на определени податоци, кој безбедно ги складира податоците во низа од поврзани блокови. Оваа технологија може да се спореди со еден тефтер во кој секоја страница е исполнета со трансакции, а штом страницата ќе се исполни, ќе биде запечатена и поврзана со следната, формирајќи синцир, што осигурува дека претходните страници не можат да се променат без да се влијае на целата тетратка.

Таа, во суштина е „дигитална книга на трансакции што се копираат и дистрибуираат низ целата мрежа на компјутерски системи на блокчејн“ (Јанкуловски, 2020: 101), а ова се остварува така што секој блок содржи податоци (на пример, трансакции), временски печат и уникатен код што го поврзува со претходниот блок. Блокчејнот е децентрализиран, што значи дека не е под контрола на физички лица или организации.

Иако најчесто се користи за криптовалути, се применува и во логистиката, здравството, системите за гласање итн., обезбедувајќи, од една страна, повисока транспарентност и безбедност, а од друга, намалувајќи ја потребата од посредници во трансакциите.

Блокчејнот веќе наоѓа своја широка примена во автоматизирање на практиките поврзани со одржливиот туризам, особено во насока на следењето и регулирањето на јаглеродните емисии при транспортот, сместувањето итн., за верификација на автентичноста на одредени производи, услуги и сертификати (меѓу кои и такви кои спаѓаат во туристичката индустрија), но и во туристичката логистика, во менаџментот со резервации и сместувања, приоритизирање на локалните услуги, зголемувањето на транспарентноста и довербата меѓу чинителите на туризмот, како и во финансирањето на туристички проекти кои постојат заради заедницата, каде посебно место заземаат екотуризмот и културниот туризам кој се централизира околу туризмот поврзан со културното наследство (Baydeniz, 2024: 3-4).

Истовремено, блокчејнот овозможува и дополнителни начини за ангажирање на туристите преку дигитални пасоши, токенизирани економии, поголемо вклучување во евентуалната апликација за рутата итн.

Дигитален пасош

Дигиталниот пасош⁶ кој би се засновал врз блокчејн технологијата може да го зголеми ангажманот на посетителите, така што при секоја посета на некоја од локациите, туристите можат да скенираат QR кодови или да користат алатка за геолоцирање со помош на која би се евидентирале сите нивни посети во неменлив дигитален регистар. Со ова, сите нивни туристич-

⁶ Англ. Digital Product Passport.

ки посети би биле зачувани во една децентрализирана платформа со висок степен на безбедност и транспарентност.

За своите посети, односно за посетата на една целина од локации, како што се, на пример, сите вклучени локации во рутата, посетителите може да бидат наградени со одреден број токени, кои потоа може да се искористат за одредени цели – „отклучување“ недостапни места, артефакти или други елементи на „приказната“ поврзана со рутата во рамки на самата апликација, или пак бесплатни/намалени цени за сувенири итн. Сето ова освен што го разискрува истражувачкиот интерес во однос на локациите, исто така создава и чувство на достигнување и награда кај туристите (Туан, 2021: 19), но овозможува и нов механизам за опсервирање и анализа на туристичкиот проток и навиките на посетителите, што е важно за подобрувањето на туристичкиот пристап (Туан, 2021: 23).

Токенизирани економии и дигитални договори

Блокчејн технологијата надминува некои од ограничувањата на „традиционалните“ економски системи, особено во делот на финансиските трансакции, овозможувајќи токенизирани економии во туристичкиот сектор. Туристите можат да користат криптовалути или специјални токени (наместо т.н. фиат валути⁷) за да платат за влезници, локални производи, сувенири, водичи итн., што ја намалува зависноста од тради-

ционалните финансиски системи и ги олеснува меѓународните финансиски трансакции.

За разлика од традиционалниот систем на финансиски трансакции каде е иманентно учеството на трети лица – финансиски институции (банки) кои притоа наплатуваат и одредени провизии, оваа технологија, преку *дигиталните договори*, кои всушност претставуваат еден транспарентен и ефикасен систем за снимање и следење на трансакциите, значително ги намалува банкарските трошоци во овој дел, особено кога станува збор за исплати извршени од правни лица и/или релативно повисоки износи, а истовремено овозможува и управување со сите документи вклучени во логистичкиот процес (Јанкуловски, 2020: 101-102).

Гејмификација на културното образование поврзано со рутата на Свети Кирил и Методиј

Примената на елементи од игрите во туристичката рута може да привлече широк спектар туристи, кои може во поголема или помала мера се веќе запознаени со животот и делото на св. Кирил и Методиј или пак, со локациите вклучени во самата рута. Во таа смисла, првата цел на гејмификацијата е да испровоцира интерес преку игра, истовремено резултирајќи со веќе споменатото чувство на напредување или награденост за време на самата посета/патување. Постоењето истражувачки интерес насочен кон животот и делото на светите браќа, пак,

⁷ Традиционални валути, како денар, евро, долар, итн.

отвора натамошна цел која се огледува во неговото негување и пораст, што пак, може да се поттикне со пристап кој и понатаму инкорпорира елементи и тоа не само образовно-информативни елементи, туку и културно-забавни елементи; ова е остварливо преку повторување на чувството на награденост/напредување, а овој „пат на љубопитството и забавата“ продолжува да се движи и евентуално, да расте, следејќи циклична траекторија.

Како што беше споменато, еден од начините да се разискри туристичкиот интерес е со воведувањето дигитални пасоши во кои ќе бидат наградувани по завршувањето на некаков предизвик од типот на посета на сите локации вклучени во рутата на Свети Кирил и Методиј, или пак, на пример, посета на сите вклучени локации во охридскиот регион, потоа посета на одреден број „скриени точки“ во самите локации, „отклучување“ одредени ликови, објекти или артефакти (на пример, ракописи на глаголица кои биле пронајдени во охридскиот или други краишта). Завршувањето на предизвиците би резултирало со награда во вид на NFT, „отклучување“ на нешта кои претходно биле „заклучени“, вклучувајќи и квизови и дополнителни нешта кои може да дадат забавен, но и информативно-образовен тон во рамки на посетата.

Притоа, треба да се нагласи дека „скелетот“ на повеќето игри е натпреварувачкиот дух кој е воедно и двигател на прогресот, односно „мотор“ за постојано постигнување подобри резултати. Во таа насока, самите игри вклучени во рутата и нејзините одделни локации би може-

ле да вклучат меѓусебни натпревари во пријателска атмосфера, кои пак, би можеле да се реализираат физички, на самото место или пак, во дигиталниот свет.

Притоа, постигнатите резултати на секој учесник може да бидат внесени во меѓународни ранг-листи кои ќе бидат видливи за сите, поттикнувајќи ги учесниците постојано да ги подобруваат своите резултати, со што ќе се придонесе кон создавање чувство на заедништво и мотивираност за пошироко, но и потемелно истражување на локациите, рутата, но и првите словенски просветители.

Разработувањето на стратегијата за гејмифицирање на рутата во една натамошна фаза може да вклучи и релативно пооригинални, но и „подлабински“ елементи, како на пример, создавање сопствена криптовалута (за самата рута) преку која би можело да се исплаќаат награди, но и работа на посебна друштвена игра (во традиционален и дигитален формат), чие евентуално популаризирање би можело да резултира со бројни придобивки. Еден едноставен концепт за предлог-друштвена игра е образложен во следното поглавје.

Воведен концепт за истоимена друштвена игра (нацрт)

Подолу е изложен нацрт-концепт за друштвената игра *Рутата на Свети Кирил и Методиј*, која се заснова на стратегија, и во која играчите „патуваат“ по стапките на селовенските просветители. Тие, патувајќи низ локациите вклучени во рутата акумулираат знаење, од-

говараат на предизвици и меѓусебно се соочуваат, собирајќи жетони.

Овој нацрт-концепт е отворен за надградба со овозможување дополнителни функции на жетоните, создавање на различни режими на игра (на пример, кооперативен режим во кој играчите ќе работат заеднички со цел да ги разгатнат значењата на зборовите испишани на глаголица или пак, воведување режим на ресурси со кои играчите меѓусебно би можеле да тргуваат итн.), адаптирање на картата на аугментирана реалност (и внес на одредени информации видливи за АР технологија).

Истовремено, концептот има за цел да го илустрира потенцијалот на креативните пристапи во однос на гејмификацијата на рутата, особено насочувајќи се кон оние индивидуи кои преферираат информациите и знаењето да ги стекнуваат по пат на игра.

Компоненти на нацрт-играта

Во нацрт-играта се вклучени следниве компоненти:

1. Карта со интересен дизајн на која ќе бидат прикажани главните локации (Охрид, Бургала, Солун, Велехрад, Нитра, Девин, Панонија, Рим, Велики Преслав), по која патуваат фигурите;
2. Фигури во различни бои;
3. Карти за локации на кои се напишани одредени историски факти и други информации;
4. Карти за предизвици на кои се напишани прашања или задачи кои треба да

бидат одговорени/решени од играчите (прашања од историјата, прашања за јазикот, за животот на светите браќа итн.);

5. Карти за настани – настани кои помагаат или го отежнуваат напредокот;
6. Монети/жетони кои се заработуваат кога ќе се дадат точни одговори;
7. Зарови, по чие фрлање секој играч минува одреден број полиња.

Туристичка стратегија и создавање заедница околу рутата

Технологијата може многу да придонесе за збогатување на туристичкото искуство и зајакнување на врските, односно воспоставување поангажиран однос на посетителите кон културното наследство (но и меѓусебно, во вид на заедница во која може, но не мора да е вграден натпреварувачки карактер), а интеграцијата на дигитални алатки какви што се гореспомнатите во рутата, може да го гејмифицира искуството со секоја од локациите, и со самото тоа и да се направи патувањето низ оваа тура не само поинформирано туку и поинтерактивно и поинтересно.

Гејмификацијата овозможува помотивиран пристап и кон личниот ангажман во рамки на сопственото туристичко искуство, при што се зголемуваат шансите и секоја индивидуа да даде сопствен придонес кон дигиталната податошна база на рутата во вид на оставање коментари и осврти со мислења или предлози, снимање видеа, фотографирање, надополнување на ГИС-слоевите итн.

Од друга страна, секоја долгорочно ефикасна туристичка стратегија подразбира вклучување и на економски-општествените елементи освен дигиталните технологии, и тоа пред сè на локалната заедница, бизнис-секторот, државните/локалните институции, како и организациите од областа на туризмот, со цел создавање долгорочно одржлив проект.

Локалното население е секако клучниот чухвар, но и промотор на културното наследство, и во насока на поттикнување на оваа улога, државата или локалната самоуправа под чија надлежност се локациите кои се дел од рутата треба да издвојат средства за поддршка на културни настани, вклучувајќи и фестивали, како и настани на кои ќе се „оживее“ времето на првите словенски просветители.

Воспоставувањето заедничка визија со приватниот сектор е исто така клучен сегмент во целокупната стратегија за туристичкиот развој на рутата, а помеѓу најефикасните акции кои може да се преземат во оваа насока е склучувањето јавно-приватни партнерства. Во склоп на партнерствата, приватните угостителски објекти, како на пример, туристичките агенции, хотелите, рестораните итн. би можеле да нудат специјални туристички пакети, додека, пак, приватните ИТ компании би можеле да помогнат во развивање соодветни дигитални алатки, како оние кои се тема на овој труд.

Според некои истражувања кои се однесуваат на дел од земјите вклучени во рутата на Свети Кирил и Методиј, иако станува збор за поле на работа со значаен потенцијал, сепак јавно-приватните партнерства во културниот

сектор се склучуваат недоволно, а нивните потенцијални чинители како најголем проблем во овој вид активност го идентификуваат недостатокот од финансии, особено кога станува збор за проекти поврзани со културното наследство (Jelincic, D. et al, 2017: 85-87).

Од друга страна, и кон собирањето средства за проекти за зачувување на културното наследство постојат релативно понови, „нетрадиционални“ пристапи, за кои современата технологија исто така може да помогне. Создавањето квалитетно напишани и дизајнирани проекти на платформите за собирање средства преку колективно финансирање (англ. crowdfunding)[□] исто така може да овозможи донирање средства кои потоа транспарентно и одговорно би се искористиле за реставрирање знаменитости, или пак, би се вложиле во научноистражувачки или образовни проекти поврзани со рутата, односно со животот и делото на Свети Кирил и Методиј на македонско тло.

Всушност, цениме и дека еден неконвенционален пристап има потенцијал да вроди со плод и во однос на делот поврзан со „човечките ресурси“, односно делот кој е поврзан со ангажирање интелектуални и други неопходни капацитети за работното функционирање (вклучувајќи го и делот поврзан со пополнување апликации, работа на терен, одржување едукативни работилници итн.), а тоа е вклучувањето волонтери во рамки на волонтерски програми во соработка со невладините организации.

Сево ова е во тесна врска со наидувањето на ентузијазам и вклучување од страна на самата заедница кон културната рута, што подразби-

ра двонасочен однос на економски, но и културно-духовен бенефит и за неа.

Покрај волонтирањето, постојат и вештачкоинтелигентни алатки кои во многу значајна мера може да помогнат во деловите поврзани со пополнување апликации, дизајн, економски анализи, оптимизации, маркетинг и сите други сегменти поврзани со општото подобрување на функционирањето на рутата.

Алатки за иновативен културен маркетинг на рутата

Развојните компоненти на овој облик на културен туризам се централизираат околу долгорочната одржливост, што ќе рече го акцентираат не само ликот и делото на светите браќа, односно историските елементи врзани за нивното наследство, туку се насочени и кон идните генерации, нивните навики и преференции, каде современите технологии играат важна улога, опфаќајќи широк дијапазон можности за промоција: социјални медиуми, интернет-пребарувачи, NFT, криптовалута, реклами преку QR кодови содржани на одредени производи или локации итн.

На пример, на социјалните мрежи и интернет-платформите за споделување видеа може да се објавуваат привлечни VR/AR видеа со тури или снимки кои редовно ќе ги информираат потенцијалните туристи за активностите на терен поврзани со реставрирање/реновирање, ис-

тражувања и сл. поврзани со културното наследство, со цел поттикнување на љубопитноста кај туристите, да се нудат во вид на дигитални сувенири одредени NFT колекции поврзани со културното наследство на локациите кои се дел од рутата итн.

Од друга страна, интернетот на нештата (IoT) овозможува собирање анонимни податоци за посетителите, на пример, за најпосетуваните локации и за времетраењето на секоја посета, со цел оптимизација на идните искуства за туристите врз основа на здобиените информации. Во исто време, институциите, како и невладините организации и здруженијата од културниот сектор може да ги користат овие податоци во насока на приспособување на своите маркетинг кампањи поврзани со културното наследство во една поширока смисла. Исто така, преку геоградување (англ. geofencing), технологија која користи податоци врзани за местоположба,⁸ туристите кои минуваат низ определен географски радиус или претходно определена зона блиску до локациите вклучени во рутата, може да добиваат специјални понуди за водени тури, работилници или културни сувенири врз основа на нивната локација во реално време.

На пример, секој турист кој во минатото (особено во случај да пројавил интерес за културното наследство и/или св. Кирил и Методиј и/или историјата на европскиот среден век и/или историјата на лингвистиката), а притоа се

⁸ Геоградувањето често се заснова врз ГПС (глобален позиционен систем; англ. GPS – Global Positioning System), но може да употребува и други видови сигнали, како РФИД (радиофреквенциска идентификација), вај-фај (англ. Wi-Fi – Wireless Fidelity)

наоѓа во Охрид или во непосредна близина на градот, може да добива известувања за можности за транспорт, сувенири или други ексклузивни информации поврзани со охридските локации вклучени во турата.

Затоа, важноста на улогата во оваа насока, на технолошките, особено дигиталните алатки расте од ден на ден, и заради ова е важно навре-

меното создавање долгорочно одржлива стратегија за културна промоција на рутата, која повторно со помош на повеќе дигитални алатки ќе инволвира повеќе економско-општествени чинители поврзани со локациите кои се дел од културната рута: локалното население, институциите, бизнис-секторот, невладиниот сектор, туристичките организации итн.

Литература

- Алексова, Блага. Епископијата на Брегалница. Институт за истражување на старословенска култура, Прилеп, 1989, стр. 10.
- Велев, Илија. 2014. *Историја на македонската книжевност: Средновековна книжевност*, Т.1, Скопје: Гирланда
- Јакимовска-Тошиќ, Маја. 2021. *Културното наследство и вредносните канони*, Скопје: Институт за македонска литература
- Јакимовска-Тошиќ, Маја. 2013. „Афирмација на изворните идеи на Моравската мисија низ творештвото на св. Климент Охридски“ ВО *Книжевни и културни модели во македонската средновековна литература*, Скопје, стр. 47-56.
- Јанкуловски, Гордан. 2020. Влијанието на современите логистички трендови во полето на економијата. Трета меѓународна научна конференција: Предизвиците во туризмот и бизнис логистиката во 21 век. Факултет за туризам и бизнис логистика, Универзитет „Гоце Делчев“ – Штип, стр. 100-103. <https://js.ugd.edu.mk/index.php/YFNTS/article/download/4393/3920/> Прист. на 08.02.2025.
- Пандев, Димитар. 2007. *Приспај во македонската лингвокултурологија*, Скопје: Штрк
- Baydeniz, E. (2023). Blockchain technology in tourism: pioneering sustainable and collaborative travel experiences. *Journal of Tourismology*. Advanced online publication. <https://doi.org/10.26650/jot.2024.10.1.1312994> <https://cdn.istanbul.edu.tr/file/JTA6CLJ8T5/779A0F2831474672B55267706E9BE029> Пристапено на 08.02.2025.
- Jelincic, Daniela & Tišma, Sanja & Senkić, Matea & Dodig, Domagoj. (2017). Public-Private Partnership in Cultural Heritage Sector. *Transylvanian Review of Administrative Sciences*. 2017. 74-89. DOI: 10.24193/tras.SI2017.5 https://www.researchgate.net/publication/321981420_Public-Private_Partnership_in_Cultural_Heritage_Sector. Прист. на 10.02.2025.
- Tuan, Inessa et al. (2021). Blockchain Technology's Potential for Sustainable Tourism. Faculty of Tourism, University of Malaga. ResearchGate. DOI:10.1007/978-3-030-65785-7_2. https://www.researchgate.net/publication/348397756_Blockchain_Technology's_Potential_for_Sustainable_Tourism. Прист. на 08.02.2025.

“Cyril and Methodius Route - Cultural Routes - www.coe.int”, Cultural Routes, Council of Europe, 27.11.2024. www.coe.int/en/web/cultural-routes/cyril-and-methodius-route. Прист. на 15.02.2025.

“World Heritage Online Map Platform.” World Heritage Centre - World Heritage, Unesco, 30 Aug. 2024, whc.unesco.org/en/wh-gis/. Прист. на 10.02.2025

Stefan Markovski

**Digital Tools in the Context of Promoting the Saints Cyril and
Methodius Cultural Route on Macedonian Territory
(Summary)**

The Council of Europe’s Cultural Route of Saints Cyril and Methodius offers a solid opportunity to celebrate the enduring legacy of these two missionaries who left a lasting mark on the formation of the Slavic languages, and thus on cultural identity. This route connects several Balkan and Central European cultural and historical sites, including churches, monasteries, monuments, and cultural centers of historical significance. To ensure the sustainability and attractiveness of this route for future generations, it is crucial to put together a comprehensive tourism strategy that would rely heavily on technology.

This paper attempts to explore the potential for long-term popularization of the part of this route located on Macedonian soil by integrating digital tools, i.e. digital mapping technologies, web application creation, virtual and augmented reality, QR codes, blockchain, cryptocurrencies, NFT, Internet of Things (IoT) and other gamification tools, including social games, to encourage interactivity with and between tourists, with special attention paid to tools that support cultural-educational and artistic-entertainment elements.

Key words: cultural routes, Saints Cyril and Methodius, cultural tourism, digital tools, gamification, digital mapping, augmented reality, virtual reality, blockchain, NFT

CONTRIBUTORS / ЗАСТАПЕНИ АВТОРИ

Maja Jakimovska-Toshikj (PhD) Ss. Cyril and Methodius University, Institute of Macedonian Literature, Skopje (Macedonia) / **д-р Маја Јакимовска-Тошиќ**, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Институт за македонска литература, Скопје (Македонија)

Martina Janochová, project manager, European Cultural Route of Saints Cyril and Methodius, Zlin (Czechia) / **Мартина Јанохова**, проект-менаџер на Европската културна рута на Светите Кирил и Методиј, Злин (Чешка)

д-р Илија Велев, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Институт за македонска литература, Скопје (Македонија) / **Piija Velev (PhD)**, Ss. Cyril and Methodius University, Institute of Macedonian Literature, Skopje (Macedonia)

Peter Ivanič (PhD) Institute for Research of Constantine and Methodius' Cultural Heritage, Faculty of Arts, Constantine the Philosopher University in Nitra (Slovakia) / **д-р Петар Иванич** Институт за истражување на културното наследство на Константин и Методиј, Факултет за уметности, Универзитет „Константин Филозоф“ во Нитра (Словачка)

Martin Hetényi (PhD) Institute for Research of Constantine and Methodius' Cultural Heritage, Faculty of Arts, Constantine the Philosopher University in Nitra (Slovakia) / **д-р Мартин Хетењи**, Институт за истражување на културното наследство на Константин и Методиј, Факултет за уметности, Универзитет „Константин Филозоф“ во Нитра (Словачка)

Jozef Filo ((PhD candidate)) Institute for Research of Constantine and Methodius' Cultural Heritage, Faculty of Arts, Constantine the Philosopher University in Nitra (Slovakia) / **м-р Јозеф Фило** Институт за истражување на културното наследство на Константин и Методиј, Факултет за уметности, Универзитет „Константин Филозоф“ во Нитра (Словачка)

Hilda Kramáreková (PhD), Faculty of Natural Sciences and Informatics, Constantine the Philosopher University in Nitra (Slovakia) / **д-р Хилда Крамарекова**, Факултет за природни науки и информатика, Универзитет „Константин Филозоф“ во Нитра (Словачка)

Alfred Krogmann (PhD), Faculty of Natural Sciences and Informatics, Constantine the Philosopher University in Nitra (Slovakia) / **д-р Алфред Крогман** Факултет за природни науки и информатика, Универзитет „Константин Филозоф“ во Нитра (Словачка)

Terézia Zaujecová, Slovak National Coordinator, European Cultural Route of Saints Cyril and Methodius, Nitra (Slovakia) / **Терезија Заујецова**, национален координатор за Словачка на „Европската културна рута на Светите Кирил и Методиј, Нитра (Словачка)

Slavia Barlieva ((PhD), Cyrillo-Methodian Research Centre at the Bulgarian Academy of Sciences, Sofia (Bulgaria) / **д-р Славия Барлиева**, Кирилометодиевски истражувачки центар при Бугарската академија на науките, Софија (Бугарија)

д-р Наташа Аврамовска, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Институт за македонска литература, Скопје (Македонија) / **Natasha Avramovska (PhD)** Ss. Cyril and Methodius University, Institute of Macedonian Literature, Skopje (Macedonia)

Sonja Stojmenska-Elzeser (PhD) Ss. Cyril and Methodius University, Institute of Macedonian Literature, Skopje (Macedonia) / **д-р Соња Стојменска-Елзесер**, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Институт за македонска литература, Скопје (Македонија)

д-р Зоран Пејковски, Универзитет Еуропа Прима, Скопје (Македонија) / **Zoran Pejkovski (PhD)** University Europa Prima, Skopje (Macedonia)

Slavica Petrovska-Gjorgjevska (PhD) Ss. Cyril and Methodius University, Institute of Macedonian Literature, Skopje (Macedonia) / **д-р Славица Петровска-Ѓорѓевска**, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Институт за македонска литература, Скопје (Македонија)

м-р Стефан Марковски, докторанд на Културолошки студии при Институт за македонска литература, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопје (Македонија) / **Stefan Markovski (PhD candidate)** Ss. Cyril and Methodius University, Institute of Macedonian Literature, Skopje (Macedonia)

Publisher Издавач
Institute of Macedonian Literature at Ss. Cyril and Институт за македонска литература при
Methodius University in Skopje Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје

For the Publisher За издавачот
Nataša Avramovska, PhD д-р Наташа Аврамовска

Macedonian Language Proofreading Лектура (македонски јазик)
Deniz Testorides Дениз Тесторидес

The authors themselves are responsible for the За коректноста на англиските текстови
correctness of the English texts одговараат самите автори

Printed by Печати
MAR-SAZ, Skopje МАР-САЖ, Скопје

Number of copies Тираж
150 copies 150 примероци